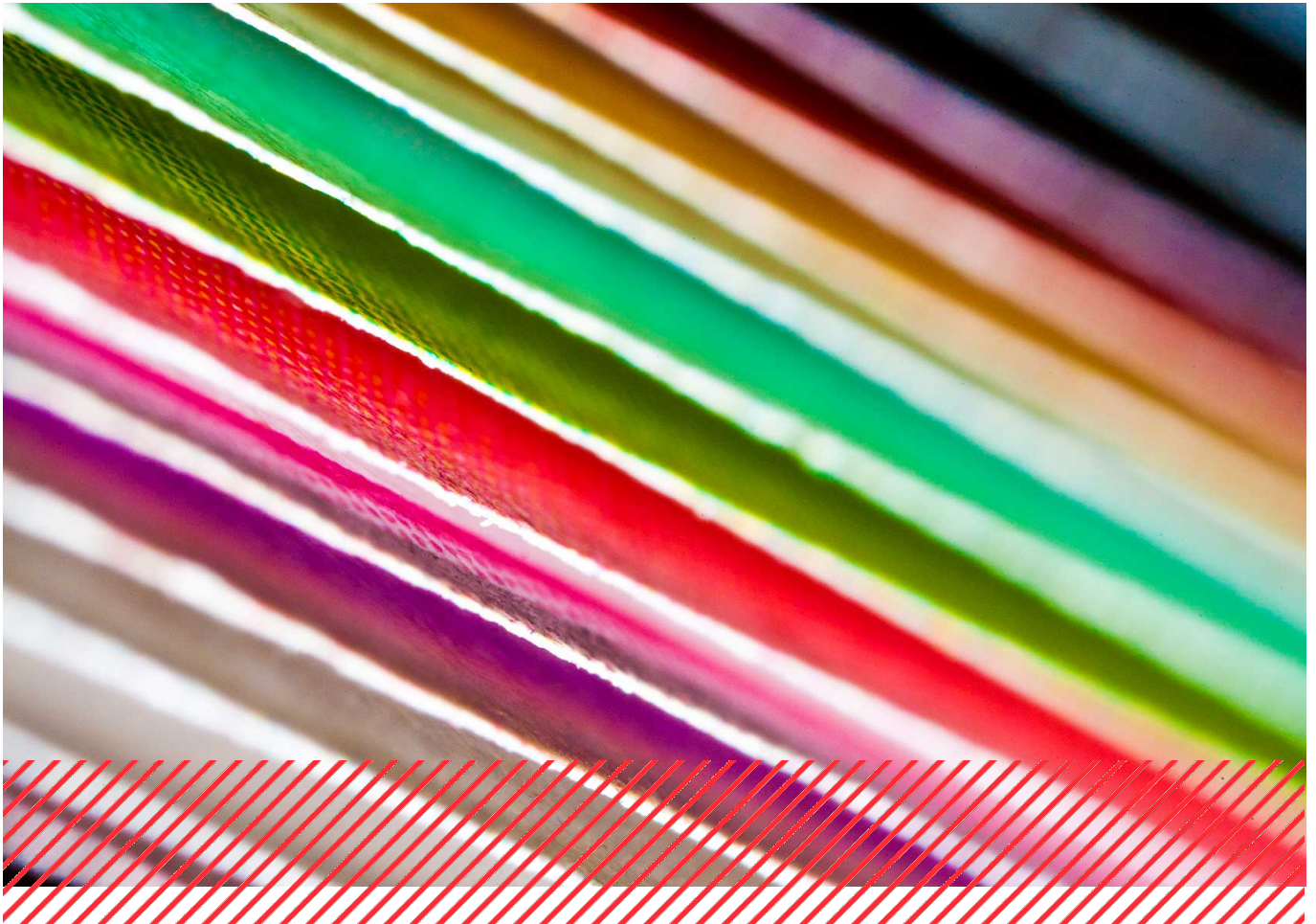

Delrapport

Følgeforskning om holdningsbearbejdende indsatser

Indledende litteraturstudie og ramme for følgeforskningsprojekt

Line Mehlsen og Anika Liversage

*Følgforskning om holdningsbearbejdende indsatser – Indledende
litteraturstudie og ramme for følgeforskningsprojekt*

© VIVE og forfatterne, 2019

e-ISBN: 978-87-93626-81-2

Forsidefoto: Lars Degnbol

Projekt: 100778

VIVE – Viden til Velfærd

Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd

Herluf Trolles Gade 11, 1052 København K

www.vive.dk

VIVEs publikationer kan frit citeres med tydelig kildeangivelse.

Forord

Denne delrapport tager afsæt i projektet "Følgeforskning af holdningsbearbejdende indsatser". Dette følgeforskningsprojekt skal være anvendelsesorienteret og bidrage med øget viden om, "hvornår og i hvilke sammenhænge holdningsbearbejdende indsatser og metoder virker". Projektet er planlagt til at følge tre holdningsbearbejdende indsatser – to, som retter sig imod forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, og en, som retter sig imod forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme.

Som et afsæt for følgeforskningsprojektet har VIVE udarbejdet denne delrapport. Delrapporten har et todelt formål: dels at præsentere eksisterende viden fra konkrete indsatser, der har arbejdet med holdningsbearbejdning på områder, der er relevante for projektets fokus på æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, samt forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme, og dels at teoretisere og begrebsliggøre fænomenet "holdningsbearbejdning". Undersøgelsen bygger på en gennemgang af international litteratur.

Projektet er igangsat af SIRI – Styrelsen for International Rekruttering og Integration under Udlændinge- og Integrationsministeriet. Projektet udføres af VIVE – Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd. Forfatterne af denne delrapport er analytiker Line Mehlsen og seniorforsker Anika Liversage.

Lisbeth Pedersen

Forsknings- og analysechef, VIVE Arbejde og Ældre
2019

Indhold

Sammenfatning	5
1 Indledning.....	7
1.1 Den bredere samfundsmæssige kontekst	7
1.2 Metodisk tilgang	8
1.3 Læsevejledning.....	14
2 Holdningsbearbejdning.....	15
2.1 Hvordan ændres holdninger?	15
2.2 Holdninger, værdier og normer	18
2.3 Dybereliggende holdninger.....	20
2.4 Sammenhængen mellem holdninger og handlinger.....	21
2.5 Refleksion over begrebet holdningsbearbejdning	22
3 Forebyggelse.....	25
3.1 Hvad er forebyggelse?.....	25
3.2 Forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme	26
3.3 Forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol	29
4 Kilder om indsatser i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol	31
4.1 Indsatser i forhold til børneopdragelse	32
4.2 Indsatser i forhold til køn og familieliv.....	35
4.3 Indsatser i forhold til anden tilpasning til livet efter migrationen	38
4.4 Indsatser i form af ”organiserede kulturmøder”	39
4.5 Indsatser i forhold til kvindelig omskæring.....	42
5 Kilder om indsatser i forhold til forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme	48
5.1 Udfordringer ved at evaluere indsatser på området	48
5.2 Erfaringer fra indsatser i forhold til forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme ...	50
5.3 Mulige negative konsekvenser af forebyggelsesindsatser	57
6 Erfaringer med holdningsbearbejdning og forebyggelse	63
6.1 Erfaringer på tværs	63
6.2 Opsamling i forhold til holdningsbearbejdende indsatser	71
Litteratur.....	75
Bilag 1 Litteratursøgningen.....	83

Sammenfatning

Denne delrapport gennemgår litteratur, som vedrører forebyggende og holdningsbearbejdende indsatser på såvel det æresrelaterede område som på ekstremismeområdet.

Delrapporten er en del af et følgeforskningsprojekt om holdningsbearbejdende indsatser, hvor VIVE frem til 2020 følger tre indsatser, der arbejder med dette emne på forskellig vis. Det drejer sig om to initiativer under den nationale handlingsplan til forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol og ét initiativ, der retter sig imod at forebygge ekstremisme.

Delrapporten indeholder dels en teoretisk diskussion og begrebsliggørelse af begrebet 'holdningsbearbejdning', dels indeholder den en gennemgang af litteratur om indsatser, der vurderes som relevante i forhold til det danske arbejde på henholdsvis det æresrelaterede område og ekstremismeområdet. Vi har lokaliseret den anvendte litteratur via forskellige former for litteratursøgninger og dialog med relevante fagfolk på området. På baggrund af denne litteratur ønsker vi at fremhæve følgende pointer fra litteraturen:

- For at forstå individers opbakning eller afstandtagen til forskellige normer og holdninger er det vigtigt at kende til de forskellige normer og gruppedynamikker, der kan eksistere inden for forskellige kontekster.
- Det er vigtigt, at en holdningsbearbejdende indsats tilpasses såvel målgruppen som den bredere kontekst, målgruppen indgår i. Det bør identificeres, hvem der er målgruppens centrale referencegruppe i forhold til det pågældende emne – det vil sige, hvem målgruppen spejler sig i.
- Budskabet for en indsats bør tilpasses målgruppen. Dette kan gøres ved at tale ind i en eksisterende forståelsesramme hos målgruppen. En tolerant og anerkendende tilgang kan øge sandsynligheden for, at indsatsens budskab accepteres af målgruppen.
- Tillid til afsenderen er afgørende for, hvordan en indsats modtages og evt. virker hos målgruppen. Oplevelsen af afsenderens troværdighed kan være påvirket af den bredere dagsorden – fx religiøse og politiske skillelinjer, mediedagsordenen mv.
- Personer, der har et fællesskab med modtageren, kan med fordel indgå på afsendersiden af en indsats – fx i afdækningen af, hvordan en indsats tilrettelægges bedst muligt eller i formidlingen af indsatsen. I indsatser målrettet etniske minoriteter kan personer med samme kulturelle og/eller sproglige baggrund bidrage i forhold til at tilpasse indsatsen til målgruppen. Det er dog ikke altid, at denne tilgang har den ønskede virkning.
- En tolerant tilgang i indsatsers budskab og formidling kan bidrage positivt i forhold til at skabe en forandring hos målgruppen. Derimod kan indsatser, der bidrager til en oplevelse af stigmatisering og polarisering i målgruppen, have negative virkninger.
- Øget kendskab og tillid på tværs af forskellige sociale skillelinjer kan reducere de fordomme, polariseringer og konflikter, der kan udgøre risikofaktorer i forhold til at blive tiltrukket af fx ekstremistiske miljøer. Organiserede kultur møder er en indsats, der faciliterer et møde og derigennem søger at øge kendskab og tillid mellem forskellige grupper.
- Det kan være gavnligt at arbejde med at styrke målgruppens kompetencer i forhold til kritisk refleksion og øge deres modstandsdygtighed over for forsimplede budskaber og verdensbilleder.

- Det vil ofte være mere udfordrende at ændre dybereliggende holdninger (fx knyttet til kultur, religion og værdier) end at ændre mere overfladiske holdninger.
- Aktivering af målgruppens følelser kan være afgørende for, at en indsats fører til en individuel forandring – ved fx at udgøre et "tipping point", der gør, at en person ændrer holdning til et emne. En forandring af dybereliggende holdninger kan dog også være knyttet til svære følelser som tab og rådvildhed, fordi man ændrer syn på noget, der har været dybt forankret. For indsatser, der bringer stærke og svære følelser frem, kan det være svært præcist at forudsige, hvordan indsatsen og den mulige virkning heraf vil udvikle sig.
- Eventuelle forandringsprocesser kan afhænge af, hvordan givne indsatser spiller ind i individuelle biografiske forløb. Dermed kan de samme indsatser opleves – og virke – forskelligt i forhold til personer, der umiddelbart ser ud til at tilhøre samme målgruppe.
- Små, kortvarige indsatser vil normalt have meget begrænsede virkninger, blandt andet fordi deltagerne umiddelbart efter indsatsens afslutning vender tilbage til en uforandret kontekst.
- Indsatser kan risikere at have utilsigtede konsekvenser. Eksempelvis kan indsatser, der fokuserer på fx etniske eller religiøse grupper, virke fremmedgørende på den målgruppe, som man ønsker at påvirke. Tilsvarende kan brugen af modnarrativer også være forbundet med en risiko for, at der skabes en smal forståelse af normalitet, der kan virke ekskluderende og potentielt kan skabe modreaktioner.
- Særligt inden for forebyggelse af ekstremisme argumenteres der for, at man bør være varsom med at anvende brede indsatser for at nå de få, der er i risikogruppen, da det kan skabe et indtryk af, at problemet er større, end det faktisk er tilfældet.

1 Indledning

Denne delrapport tager afsæt i projektet "Følgeforskning af holdningsbearbejdende indsatser", igangsat af SIRI – Styrelsen for International Rekruttering og Integration. Sigtet med dette følgeforskningsprojekt er at bidrage med viden i forhold til, "hvorvidt, hvornår og i hvilke sammenhænge holdningsbearbejdende indsatser og metoder virker".

Det samlede projekt, der løber fra slutning af 2017 til udgangen af 2020, skal følge tre holdningsbearbejdende indsatser. Det drejer sig om to, som retter sig imod forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, og om en, som retter sig imod forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme.

Som et afsæt for følgeforskningsprojektet har VIVE udarbejdet denne delrapport, der bygger på en afsøgning af international litteratur på området.

1.1 Den bredere samfundsmæssige kontekst

Denne delrapport – og det samlede følgeforskningsprojekt – har fokus på, hvordan man arbejder med forebyggelse og holdningsbearbejdning i forhold til to emner. Det første af de to emner er udfordringer i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol. Æresrelaterede konflikter knytter sig til opfattelsen i en familie af, at et familiemedlem har krænket familiens ære. Denne ære er ofte tæt knyttet til unges (og især unge kvinders) seksualitet, som skal kontrolleres, og er knyttet til en opfattelse af familien som en samlet enhed (Vejledning til Serviceloven, 2014). Begrebet bruges ofte med reference til normer og praksisser, der eksisterer i nogle etniske minoritetsfamilier, men negativ social kontrol kan også have betydning i fx majoritetsdanske religiøse miljøer. Omdrejningspunktet for konflikterne og kontrollen er ofte, at forhindre (yngre) familiemedlemmer i at overtræde givne normer, da sådanne overtrædelser kan reflektere negativt på hele familien (Darvishpour m.fl., 2010; Korteweg & Yurdakul, 2009; Meetoo & Mirza, 2007). Det er ikke kun forældre, men også søskende og anden slægt, samt personer i nærmiljøet og i andre lande, der kan medvirke til overholdelse af givne normer. Centralt står begrænsninger i forhold til førægteskabelig sex og valg af ægtefælle samt negative holdninger til homoseksualitet (Eidhamar, 2014; Liversage & Jensen, 2011; Liversage & Ottosen, 2014; Osander, 2005). Sådanne konflikter hænger blandt andet sammen med de værdiforskelle, der er imellem forskellige dele af verden (Halman, Sieben & Zundert, 2012; World Values Survey, 2015). Her kan normer og værdier, især på områder som seksualitet og børneopdragelse, have stor identitetsmæssig betydning og dermed også blive tillagt overordentlig stor værdi (Kagiticbasi, 2005; Phinney, Ong & Madden, 2002; Renzaho, McCabe & Sainsbury, 2011).

Det andet af de to emner er udfordringer knyttet til radikaliserings og ekstremisme. Ekstremistiske holdninger kan forstås som holdninger, der i større eller mindre grad er i konflikt med demokratiske styreformers og idealers om tolerance. Det kan også handle om en villighed til at omgå demokratiske procedurer for at fremme bestemte politiske eller religiøse synspunkter (Pedersen, 2014). Centralt står ofte forenklede verdensopfattelser og fjendebilleder, hvor bestemte grupper eller samfundsforhold ses som truende, og der kan være legitimering af eller udøvelse af pres og vold med henvisning til samfundsforhold, man er utilfreds med (Social- og Integrationsministeriet, 2012).

Den danske tilgang til forebyggelse af ekstremisme og radikaliserings er kendetegnet ved en tværgående og helhedsorienteret tilgang, hvor ekstremisme ikke kun ses som udgørende et sikkerhedsproblem – i form af risiko for terror mv. – men også ses i et bredere velfærdsmæssigt perspektiv i

forhold til samfundets sammenhængskraft samt den enkeltes trivsel, udvikling og aktive medborgerskab. Den helhedsorienterede tilgang betyder, at der arbejdes med forebyggelse på flere niveauer – dels med indgribende indsatser, målrettet personer i ekstremistiske miljøer, dels foregribende indsatser, målrettet personer i risiko for radikaliserings, og dels opbyggende indsatser målrettet alle børn og unge (Regeringen, 2016a). Der er således tale om en forebyggelsesindsats, der forgår på mange niveauer, og som har flere forskellige målgrupper.

1.2 Metodisk tilgang

Denne delrapport har et todelt formål:

- At præsentere eksisterende viden fra konkrete indsatser, der har arbejdet med holdningsbearbejdning på områder, der er relevante for projektets fokus på æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, samt forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme
- At teoretisere og begrebsliggøre fænomenet "holdningsbearbejdning".

Besvarelsen af delrapportens to formål bygger på forskellige former for litteratursøgninger. Vi beskriver, hvordan vi har udført disse søgninger i næste afsnit, der handler om den metodiske tilgang til delrapporten.

1.2.1 Tilgang til delformål 1 – afdække viden om konkrete indsatser

Delrapportens første formål er at afdække eksisterende viden fra konkrete indsatser, der har arbejdet med holdningsbearbejdning på områder, der er relevante for projektets fokus på æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, samt forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme. Det er rammen for vores besvarelse af delformål 1.

Vi tog her udgangspunkt i en systematiske litteratursøgning. I det følgende beskriver vi først, hvordan vi afgrænsede og gennemførte litteratursøgningen, og herefter, hvordan vi har vurderet studierne og afreporteret dem.

Søgestrategi

For at besvare delformål 1 har vi afgrænset litteratursøgningen i forhold til tre centrale områder:

- Holdningsbearbejdning
- Emnemæssig relevans
- Erfaring fra indsatser.

Følgeforskningsprojektet har holdningsbearbejdende initiativer som sit overordnede fokus, og holdningsbearbejdning er derfor et centralt område for litteratursøgningen. Dette fokus betød, at forskellige søgeord, der kunne indfange begrebet 'holdningsbearbejdning', var centrale for vores søgestrategi.

Holdningsbearbejdning er dog ikke en akademisk term, der direkte oversat til engelsk kan danne et tilstrækkeligt udgangspunkt for en litteratursøgning, og vi måtte derfor operationalisere holdningsbearbejdning til en række konkrete søgeord. Disse søgeord ses i boksen nedenfor.

Boks 1.1: Søgeord til at indfange holdningsbearbejdning

'Changing*' 'attitudes', 'norms', 'standards', 'cultural', 'values', 'behavior', 'opinions', 'dialogue', 'knowledge', 'narratives'

Foruden det overordnede fokus på holdningsbearbejdende initiativer har følgeforskningsprojektet et emnemæssigt fokus på forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol samt forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme. Her skal følgeforskningsprojektet empirisk fokusere på tre igangværende danske indsatser. Det drejer sig om de følgende:

- Dialogkorpset
 - Dette korps har eksisteret siden 2008. Det består af personer med etnisk minoritetsbaggrund, der holder oplæg og faciliterer dialog og refleksion blandt henholdsvis unge og forældre med etnisk minoritetsbaggrund. Dialogen omhandler emner af relevans for æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol. Dialogkorpset er forankret i SIRI.
- Meningsdannernetværket
 - Meningsdannernetværket blev startet op i 2017 og løber til udgangen af 2018. Det er et netværk af personer, der ønsker at præge den offentlige debat i forhold til emner som unges frihedsrettigheder mv. Medlemmerne består primært af personer, der enten tidligere har tilhørt mindre kristne menigheder eller har etnisk minoritetsbaggrund. Netværkets primære aktiviteter har været at holde oplæg og at levere indlæg i den offentlige debat. Meningsdannernetværket faciliteres af Als Research og er forankret i SIRI.
- Dialogbaseret workshop om radikaliserings og diskrimination i Aarhus Kommune
 - Siden 2012 har man afholdt dialogbaserede workshops om radikaliserings og diskrimination i 9. og 10. klasser, gymnasieklasser og på andre ungdomsuddannelser i Aarhus Kommune. Workshopperne består af en kombination af vidensformidling, dialog og øvelser, og indholdet centrerer sig om emner som ekstremisme, lovgivning, diskrimination, ytringsfrihed og fællesskaber.

De tre indsatser har flere fællestreks:

- Den primære del af indsatsen er kortvarig og enkeltstående, ofte i form af en workshop af to til tre timers varighed.
- Modtagerne/deltagerne er personer, der ofte har et forudgående fællesskab: De kan være fra samme klasse på en uddannelsesinstitution eller bo i det samme boligområde.
- I indsatsen arbejdes der med dialog og refleksion i forhold til emnet. Endvidere er der ofte elementer af konkret vidensformidling.
- I to af de tre indsatser (Dialogkorpset og Meningsdannernetværket) har en stor del af oplægsholderne etnisk minoritetsbaggrund. Dette giver disse indsatser et element af peer-to-peer-indsats, da deres målgruppe i høj grad er personer med anden etnisk baggrund end dansk.

I relation til en empirisk interesse for disse tre indsatser har vi i indeværende delrapport identificeret forskellige søgeord, der kunne indfange studier med relevans for indsatser i forhold til forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol samt forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme. Det drejer sig blandt andet om ord som "(preventing) honour related violence", "honour codes" og "preventing radicalization". Alle de konkrete søgeord fremgår af bilag 1.

Afgrænsning i forhold til studier, der indeholder erfaringer fra indsatser, har vi valgt for at sikre, at vi i besvarelsen af delformål 1 trækker på konkrete erfaringer med holdningsbearbejdning frem for på teoretiske antagelser om dette emne.

Litteraturen i denne delrapport er naturligvis et resultat af den søgestrategi, vi har anvendt. Vi har undervejs prioriteret, at der skulle være en tæt kobling mellem nærværende delrapport og det øvrige følgeforskningsprojekt for at sikre, at delrapporten kunne berige det øvrige projekt. Denne prioritering har betydet, at vi har afsøgt erfaringer fra indsatser, som vi mener, har relevans i forhold til følgeforskningsprojektets fokus på holdningsbearbejdende indsatser inden for forebyggelse af æresrelaterede konflikter og forebyggelse af ekstremisme og radikaliserings.

Gennemførelse af litteratursøgningen

På baggrund af ovenstående afgrænsning og identificering af relevante søgeord gennemførte vi første runde af den systematiske litteratursøgning i en række internationale databaser. En oversigt over de databaser, der indgik i den systematiske søgning, fremgår af bilag 1.

Første runde af litteratursøgningen resulterede i 408 artikler, som vi læste igennem på abstract-niveau. Det reelle udbytte af søgningen var begrænset, da kun to artikler kunne inkluderes i delrapporten.

Vi udførte derfor endnu en runde af litteratursøgningen, der tog afsæt i erfaringerne fra første runde. Her udvidede vi den emnebaserede søgning med en mere generel søgning om holdningsbearbejdende indsatser over for målgruppen. Søgningen blev justeret således, at søgefacterne kom til at bestå af specifikke emneord for afgrænsning af målgruppen, kombineret med holdningsbearbejdning og emneord for indsatser/programmer/initiativer. Anden runde af litteratursøgningen resulterede i 1601 artikler, hvoraf 14 artikler blev inkluderet i delrapporten. Parallelt med den systematiske søgning gennemførte vi også en kædesøgning med udgangspunkt i den litteratur, der blev identificeret i den systematiske litteratursøgning. Vi diskuterede også litteratursøgningen med fagfæller, for at den vej at lokalisere relevant litteratur. Det var fx ad den vej, at vi fandt frem til studier af "organiserede kulturmøder" – studier, som ikke var kommet frem i den systematiske søgning.

På baggrund af erfaringerne fra de første to runder gennemførte VIVE også en håndholdt litteratursøgning med særlig fokus på litteratur fra ekstremismemrådet. Årsagen hertil var, at vi efter de to første runder af litteratursøgning var blevet opmærksomme på, at studier med relevans for forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme var underrepræsenterede i den fremsøgte litteratur.

I den håndholdte søgefase var vi i dialog med Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme for at identificere videnskuller i vores afdækning af området. Denne dialog ledte os til litteraturen om kriminalitetsforebyggelse – særligt social pejling ved Balvig & Holmberg (2005, 2014) – samt til forsker og leder for det norske center for ekstremismeforskning, C-REX, Tore Bjørgos litteratur om forebyggelse.

I den håndholdte søgning identificerede vi endvidere en række nye søgeord. Det var bl.a. søgeord, der indfanger indsatser med social pejling, fx '*normativ feedback*' og '*The Social Norms Approach*', og søgeord, der kunne indfange en større bredde i litteraturen om ekstremismeforebyggelse fx '*left-wing extremism*' og '*right-wing extremism*'¹.

Vi valgte at gennemføre en ny systematisk litteratursøgning for at afdække, om de nye søgeord ville resultere i artikler, som vi endnu ikke havde identificeret. Foruden disse nye søgeord, var den tredje søgning identisk med den oprindelige søgning. Den tredje systematiske søgning resulterede i 790

¹ Se bilagstabel 1.1 for alle de søgeord, der blev føjet til søgningen i tredje runde.

nye artikler². Efter at have gennemgået de nye studier, der fremkom ved den tredje søgning, kunne vi inkludere fem nye studier i delrapporten. For en nærmere beskrivelse af litteratursøgningen, se bilag 1.

Vurdering af studier

De fremsøgte studier er vurderet i forhold til deres relevans i relation til de tre områder, der også dannede udgangspunktet for vores søgestrategi. Studierne skulle således have relevans i forhold til undersøgelsens fokus på holdningsbearbejdning, de skulle have en emnemæssig relevans i forhold til det æresrelaterede område eller ekstremismeområdet, og de skulle indeholde erfaringer fra konkrete indsatser.

Studiernes relevans i forhold til holdningsbearbejdning har været tæt knyttet til vores vurdering af deres emnemæssige relevans. Således har vi prioriteret, at studierne skulle omhandle holdningsbearbejdende indsatser, som vi kunne se en relevans af i forhold til følgeforskningsprojektets fokus på forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol samt forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme.

Forebyggelsesperspektivet har primært tjent som en afgrænsning i forhold til ekstremismeområdet, da en stor mængde af denne litteratur beskæftiger sig med indsatser, der har til formål at fjerne personer fra ekstremistiske miljøer – fx såkaldte exit-programmer. I forhold til det æresrelaterede område har forebyggelsesperspektivet betydet en afgrænsning i forhold til indsatser, der arbejdede med at påvirke holdninger blandt målgruppen, frem for mere indgribende indsatser på området. Mere indgribende indsatser kan fx være indsatser, der hjælper unge i æresrelaterede konflikter ved at tilbyde dem ophold på beskyttede botilbud, eller mægling med unges forældre med henblik på at ændre deres holdninger til, hvordan deres børn må leve deres liv (for en oversigt, se Liversage, 2018).

Hensynet til, at studierne skulle indeholde erfaringer fra indsatser, har vi i enkelte tilfælde valgt at fravige ud fra en vurdering af, at givne studier alligevel kunne levere væsentlige perspektiver af relevans for denne delrapport. Dette er primært sket i forhold til litteratur om forebyggelse af ekstremisme og radikaliserings (kapitel 5).

Vi har i denne delrapport ikke arbejdet ud fra et krav om, at studierne skulle anvende en bestemt evalueringmetode. Således har vi både inkluderet studier, der anvender kvantitative og kvalitative metoder. I gennemgangen af studierne i kapitel 3 og 4 angiver vi for hvert studie, hvilken metode der ER anvendt, således at det er tydeligt, på hvilken metodisk baggrund konklusionerne er draget, fx om dette er sket på baggrund af et meta-review af anden litteratur eller på baggrund af en kvalitativ interviewundersøgelse.

Afrapportering af studier

Vi har valgt at inddele den inkluderede litteratur i henholdsvis kilder om indsatser i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol (kapitel 4) og kilder om indsatser i forhold til forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme (kapitel 5). Denne opdeling er valgt, fordi der – på trods af overlap mellem de to områder – også er centrale forskelle, som med fordel kan belyses hver for sig.

I kapitel 4 præsenterer vi de pointer og resultater fra de inkluderede studier, som vi har vurderet, har den største relevans i forhold til delrapportens fokus på holdningsbearbejdning inden for emnet æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol. I gennemlæsningen af disse studier blev det tydeligt for os, at flere studier beskæftigede sig med bestemte emner. Eksempelvis var der flere

² En del af disse studier var fremkommet på baggrund af de oprindelige søgeord. Dette skyldes, at denne søgning blev foretaget ca. et halvt år efter den første systematiske søgning, hvorfor nye studier var blevet publiceret i denne periode.

studier, der beskæftigede sig med emner som børneopdragelse, køn og familieliv eller med at forebygge forekomsten af kvindelig omskæring. Vi fandt det derfor meningsfuldt at gruppere studierne i forhold til disse emner. Her beskrives også indsatser, der anvender en tilgang kaldet 'organiserede kulturmøder'. Disse studier er inkluderet, fordi vi har vurderet, at de har relevans for delrapportens fokus på at skabe forandringer i målgruppen via relativt kortvarige dialogbaserede indsatser. Endelig var der en del studier, der havde det til fælles, at de omhandlede forskellige indsatser målrettet tilpasning til livet efter migration.

Nedenfor ses de emner, som vi har identificeret i litteraturen med relevans for emnet æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol. I parenteser angives antal inkluderede studier.

- Børneopdragelse (7 studier)
- Køn og familieliv (4 studier)
- Anden tilpasning til livet efter migration (3 studier)
- Organiserede kulturmøder (6 studier)
- Kvindelig omskæring (4 studier³).

De indsatser, der gengives i kapitel 4, forgår i nogle tilfælde i ikke-vestlige lande og i andre i vestlige modtagerlande. Hovedparten af indsatserne har personer med ikke-vestlig baggrund som deres målgruppe. At målgrupperne for indsatserne består af personer med ikke-vestlig baggrund skal ses i lyset af, at en del af opdraget netop var at se på indsatser med relevans for det "æresrelaterede" område. Dette begreb knytter sig til en klassisk antropologisk forståelse af forskelle imellem kulturer i forskellige dele af verden, som den fx kommer til udtryk i et klassisk værk som fx "Honour and shame: the values of Mediterranean society" (Peristiany, 1965; Peristiany & Pitt-Rivers, 2005). En litteratursøgning, der indeholder dette begreb, når dermed nødvendigvis frem til indsatser, som enten udspiller sig i dele af verden, der er præget af bestemte normer i forhold til "ære", eller til indsatser rettet imod migranter, der stammer fra disse dele af verden. Som det vil fremgå af kapitel 4, har vi dog også søgt at finde litteratur om holdningsbearbejdende indsatser, der var rettet imod isolerede trossamfund af forskellig slags.

I kapitel 5 præsenterer vi de pointer og resultater fra de inkluderede studier, som vi har vurderet, har størst relevans i forhold til delrapportens fokus på holdningsbearbejdning inden for emnet forebyggelse af ekstremisme og radikalisering.

Litteraturen om ekstremismeforebyggelse er kendetegnet ved, at en del studier beskæftiger sig med de udfordringer, der er forbundet med at evaluere forebyggende indsatser, mens andre studier beskæftiger sig med de mulige utilsigtede konsekvenser ved forebyggende indsatser. Vi har derfor vurderet, at det var relevant ikke alene at inkludere studier om forebyggelse af radikalisering og ekstremisme, der indeholder konkrete holdningsbearbejdende indsatser, men også studier der behandler de udfordringer, der kan være forbundet med at evaluere forebyggende indsatser samt de mulige utilsigtede konsekvenser ved sådanne forebyggende indsatser.

Litteraturen med relevans for emnet forebyggelse af radikalisering og ekstremisme er inddelt i de tre emner, der ses nedenfor. I parenteser angives antal inkluderede studier.

- Udfordringer ved at evaluere indsatser på området (5 studier)
- Erfaringer fra forebyggende indsatser (9 studier⁴)

³ Heraf er ét studie et review, med otte inkluderede studier, der har undersøgt virksamheden af FGM-indsatser.

⁴ Heraf var ét studie et review med 73 inkluderede studier, hvoraf syv studier havde relevans for følgeforskningsprojektets fokus på holdningsbearbejdning.

- Mulige negative konsekvenser (7 studier).

Af de ni inkluderede studier, der omhandler forebyggende indsatser på ekstremismeområdet, er fem indsatser målrettet personer med muslimsk baggrund, og fire studier er målrettet en bred målgruppe af unge.

Som beskrevet ovenfor er inddelingen af litteraturen i kapitel 4 og 5 således foretaget på baggrund af den inkluderede litteratur og ikke på baggrund af på forhånd udvalgte emner.

I kapitel 6 fremhæver vi erfaringer, der går på tværs af henholdsvis det æresrelaterede område og ekstremismeområdet. Disse tværgående erfaringer er identificeret på baggrund af den inkluderede litteratur. Vi har her blandt andet fokus på ligheder de to emneområder imellem. Således har vi i forhold til emner, der kun behandles inden for fx ekstremismeområdet, forhold os til, om ikke dette emne også kunne være et relevant opmærksomhedspunkt inden for det æresrelaterede område. Kapitel 6 har derfor en mere diskuterende karakter end kapitel 4 og 5, der alene gengiver erfaringer fra den inkluderede litteratur.

1.2.2 Tilgang til delformål 2

Delrapportens andet formål er at teoretisere over og begrebsliggøre fænomenet ”holdningsbearbejdning” i relation til forebyggelse af henholdsvis æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol samt ekstremisme og radikaliserings.

Besvarelsen af delformål 2 bygger ikke på samme systematiske søgning som besvarelsen af delformål 1. Nedenfor beskriver vi derfor alene den søgestrategi, vi har anvendt i forhold til at afdække relevant teori til at begrebsliggøre fænomenet ”holdningsbearbejdning”, og hvordan vi har afreporteret besvarelsen af delformålet.

Søgestrategi

Besvarelsen af delformål 2 bygger på en håndholdt litteratursøgning i både akademisk litteratur, i håndbøger og på hjemmesider.

For at begrebsliggøre holdningsbearbejdning måtte vi i første omgang afdække, hvordan vi kunne begrebsliggøre holdninger – herunder hvordan holdninger opstår og evt. forandres. Dette fokus ledte os i retning af psykologen i Daniel Katz’ funktionalistiske tilgang til holdninger og Leon Festingers teori om kognitiv dissonans. Begge tilgange kunne, ud fra vores vurdering, bidrage med en teoretisk ramme i forhold til at forstå, hvordan holdninger opstår og eventuelt ændres.

For at kunne diskutere mulige alternativer til begrebet holdningsbearbejdning har vi endvidere afsøgt og inddraget litteratur, der beskæftiger sig med dialog, kommunikation og konfliktteori.

Formålet med at begrebsliggøre ’holdningsbearbejdning’ har vi valgt at supplere med en begrebsliggørelse af ’forebyggelse’, da dette begreb er centralt i forhold til følgeforskningsopgavens fokus på henholdsvis æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol og ekstremisme og radikaliserings. I afdækningen af forebyggelses som begreb har vi såvel søgt inden for ekstremismeområdet og det æresrelaterede område. Vi har også afsøgt forebyggelseslitteraturen inden for sundhedsområdet og det kriminalpræventive område.

Afreportering

De to begreber – holdningsbearbejdning og forebyggelse – behandles i kapitlerne 2 og 3.

I kapitel 2 præsenterer vi den teoretiske tilgang, som vi har valgt til at begrebsliggøre holdninger, og hvordan holdninger kan ændres. Vi sonder mellem holdninger, værdier og normer, ser på hvordan holdninger ændres over tid, operationaliserer begrebet "dybereliggende holdninger" og diskuterer sammenhængen mellem holdninger og handlinger. Alt dette gør vi – jævnfør opdraget for denne delrapport – for at konceptualisere holdningsbearbejdning i relation til forebyggelse af henholdsvis æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol samt radikalisering og ekstremisme.

Undervejs giver vi en række eksempler, der primært er af relevans for det æresrelaterede område (afsnit 2.2) samt eksempler, der primært har relevans for ekstremismeområdet (afsnit 2.4). Eksemplerne tjener dels det formål at applicere den introducerede teori, dels at relatere begrebet holdningsbearbejdning til det æresrelaterede område og ekstremismeområdet.

Kapitel 2 afsluttes med en refleksion over mulige alternativer til begrebet holdningsbearbejdning.

I kapitel 3 præsenterer vi først begrebet forebyggelse og dets anvendelse inden for sundhedsområdet, socialområdet og det kriminalpræventive område. Herefter præsenterer vi tilgangen til forebyggelse inden for ekstremismeområdet (afsnit 3.2) og den danske tilgang til forebyggelse af ekstremisme (afsnit 3.2.1). Til sidst præsenterer vi tilgangen til forebyggelse på det æresrelaterede område (afsnit 3.3) og den danske tilgang til forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol (afsnit 3.3.1).

1.3 Læsevejledning

Delrapporten er opbygget på følgende måde:

- Kapitel 2 præsenterer vores operationalisering af begrebet 'holdningsbearbejdning'
- Kapitel 3 præsenterer vores operationalisering af begrebet 'forebyggelse'
- Kapitel 4 er en gennemgang af litteratur, udvalgt med henblik på følgeforskningsprojektets fokus på indsatser målrettet holdningsbearbejdning i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol
- Kapitel 5 er en gennemgang af litteratur udvalgt med henblik på følgeforskningsprojektets fokus på indsatser målrettet holdningsbearbejdning i forhold til forebyggelse af radikalisering og ekstremisme
- Kapitel 6 samler op på pointer fra litteraturen, der går på tværs af henholdsvis det æresrelaterede område og ekstremismeområdet.

Bilag 1 er en mere teknisk gennemgang af den anvendte tilgang til litteratursøgningen.

2 Holdningsbearbejdning

I dette kapitel præsenterer vi begrebet holdningsbearbejdning. Det gør vi ved først at introducere vores tilgang til, hvordan vi forstår holdninger, og hvordan de eventuelt kan ændres. Herefter skærper vi vores fokus i forhold til holdningsbearbejdning inden for områderne æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol samt forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme ved at sondre mellem holdninger, værdier og normer, og operationaliserer, hvad vi forstår ved dybereliggende holdninger. Vi ser endvidere på sammenhængen mellem holdninger og handlinger. Kapitlet afsluttes med en refleksion over anvendeligheden af begrebet holdningsbearbejdning og mulige alternative begreber.

2.1 Hvordan ændres holdninger?

For at kunne tale om at bearbejde holdninger må vi forstå, hvad holdninger er, hvordan holdninger skabes, fastholdes og eventuelt ændres over tid. Her er det relevant at skele til psykologen Daniel Katz, der i 1960'erne udviklede, hvad der er kendt som den *funktionelle tilgang* til holdninger. Ifølge denne teori har man en holdning, fordi den har en funktion, og vi kan først forstå holdninger, når vi kan forklare, hvorfor de hjælper den, der har disse holdninger. Når man forstår en holdnings funktion, kan man påvirke holdningen ved at påvirke dens funktion. Den funktionelle tilgang til holdninger trækker på fire psykologiske retninger: adfærdspsykologi, psykoanalyse, kognitiv psykologi og humanistisk psykologi, der hver repræsenterer en funktion, som en holdning kan have for individet. Ifølge Katz' funktionelle tilgang udelukker de fire psykologiske retninger ikke hinanden, men giver hver deres bidrag til at forstå en funktion ved holdninger (Karnøe, 2014, s. 34). De fire psykologiske retningers forståelse af holdninger er kort beskrevet i boks 2.1.

Med udgangspunkt i de fire psykologiske retninger kan der overordnet være fire funktioner ved en bestemt holdning: 1) at opnå belønning eller respekt fra andre, 2) at skjule ubehagelige, ubevidste følelser, 3) at hjælpe med at navigere i en ellers kompleks verden og 4) at vise en selv og omverdenen, hvem man er.

Boks 2.1: De fire psykologiske retningers tilgange til holdninger

Adfærdspsykologien: Individet har en holdning eller en adfærd, fordi det oplever, at der er positive konsekvenser ved denne holdning eller adfærd. Hvis en bestemt adfærd eller holdning ikke belønnes i længere tid, vil den ophøre.

Psykoanalysen: Individets holdninger er et resultat af ubevidste farlige følelser og drifter, som individer forsøger at beskytte sig selv imod med forskellige forsvarsmekanismer. En forsvarsmekanisme kan fx være fornægtelse eller rationalisering. Hvis en holdning bygger på farlige følelser, kan den ændres ved at bearbejde følelserne.

Kognitiv psykologi: Individets holdninger er en måde at navigere i en ellers kompleks verden. Individets holdninger giver nogle overordnede retningslinjer for, hvordan verden bør indrettes. Skal man ændre en holdning, der har en kognitiv funktion for individet, skal der udvikles nye retningslinjer, som individet kan navigere efter.

Humanistisk psykologi: Individet har holdninger, fordi det har behov for at udtrykke sine værdier. Holdninger er således en måde at vise sig selv og omverdenen, hvem man er. Skal en person ændre holdning, skal der være et misforhold mellem hvem personen er, og de holdninger personen har (Karnøe, 2014, s. 34-38).

Holdninger kan ses som bestående af tre aspekter: viden, adfærd og følelser. Det er dog ikke altid, at der er overensstemmelse mellem de tre. Eksempelvis kan man have en viden om, at affaldssortering er til gavn for miljøet, og bekymre sig om klimakrisen, men samtidig glemme at sortere sit affald og derved have en adfærd, der ikke er i overensstemmelse med ens viden og følelser (Karnøe, 2014, s. 33). Det følelsesmæssige aspekt anses ofte for holdningens vigtigste aspekt. Jo mindre kompleks holdningens kognitive aspekt er, des mere unuanceret enten positiv eller negativ er følelsesfarvningen som regel også. Derfor kan holdninger stivne til fordomme og stereotyper, forstået som holdninger præget af kognitiv og følelsesmæssig forenkling (Katzenelson, 1994, s. 155).

Den amerikanske socialpsykolog Leon Festinger udgav i 1957 en teori, der kaldes *kognitiv dissonanstheori*. Teorien bygger på en antagelse om, at der skal være overensstemmelse mellem det man ved (viden), føler (følelser) og gør (adfærd). Er der overensstemmelse mellem de tre, er der tale om konsonans, og den enkelte oplever en følelse af indre harmoni. Er der ikke overensstemmelse mellem den enkeltes tanker, følelser og handlinger er der i stedet dissonans, og denne uoverensstemmelse opleves ubehagelig for individet.

Ifølge Festingers teori vil individet opleve en trang til at skabe overensstemmelse (konsonans) mellem sine tanker, følelser og adfærd (Karnøe, 2014, s. 38-40). Fortsætter en ryger eksempelvis med at ryge på trods af viden om tobakkens skadelighed, og at vedkommende følelsesmæssigt ikke har det godt med denne viden, er der dissonans mellem holdningens tre komponenter og mellem holdningen og den handling at fortsætte med at ryge. Denne dissonans udgør en mental spændingstilstand, som vedkommende vil drives mod at mindske ved at ændre enten adfærden eller holdningen og derigennem genoprette konsonans. Ved at tilstræbe konsonans opstår der, ifølge teorien om kognitiv dissonans, holdningsændringer. Hvis ikke ubehaget over uoverensstemmelsen mellem viden, følelse og adfærd resulterer i, at personen ophører med at ryge, og altså ændrer sin adfærd, vil personen i stedet være tilbøjelig til at ændre sin holdning til rygning. Personen vil være modtagelig for eller ligefrem opsøge information, der viser, at rygning ikke er så skadeligt alligevel, eller at døden jo under alle omstændigheder skal have en årsag og lignende argumentation.

Logikken om, at individer vil tilstræbe konsonans frem for dissonans, kan også overføres til tungere livsanliggender end rygning. Dette vil vi illustrere i de følgende to afsnit, hvor vi først applicerer det funktionalistiske perspektiv, og herefter teorien om kognitiv dissonans, på emnet partnervalg. Partnervalg bruger vi som eksempel, fordi det er centralt i forhold til emnet negativ social kontrol og æresrelaterede konflikter, der er en del af fokus for følgeforskningsprojektet.

2.1.1 Partnervalg i et funktionalistisk perspektiv

I dette afsnit trækker vi på Daniel Katz' funktionalistiske tilgang til at analysere holdninger til partnervalg. Med udgangspunkt i henholdsvis adfærdspsykologien, psykoanalysen, den kognitiv psykologi og den humanistisk psykologi kan den funktionalistiske tilgang nemlig bruges til at forklare, hvilke funktioner holdningerne på dette område kan have (jf. boks 2.1).

Ud fra adfærdspsykologien kan et valg af partner, der kulturelt ligner en selv, forklares ved, at såvel den enkelte, der skal vælge en partner, som den pågældendes familie, oplever anerkendelse fra den gruppe af mennesker, der er vigtige for dem, hvis de vælger en partner med en bestemt baggrund. Vælger de i stedet en partner med en baggrund, der falder uden for denne forventning/norm, vil de derimod ikke opleve denne positive anerkendelse, men vil måske i stedet opleve at blive set skævt til og evt. skulle forsvare dette valg.

Med udgangspunkt i psykoanalysen vil et partnervalg, der lever op til de kulturelle normer og værdier kunne ses som en forsvarsmekanisme, hvorved den enkelte forsøger at beskytte sig selv og billedet

af sig selv. Som Katzenelson (1994) skriver i en fortolkning af Daniel Katz' tilgang: *"Mennesker bruger ikke kun energi på at søge belønninger, men også på at leve i fred med sig selv."* (Katzenelson, 1994, s. 157).

Med udgangspunkt i den kognitive psykologi kan valget af en partner, der kulturelt ligner en selv og ens nærmeste, forklares ved, at dette valg er mere lige til og mindre komplekst end at vælge en partner, der er kulturelt forskellig fra en selv. En partner med en anden kulturel baggrund vil betyde, at man skal tilpasse sig en anden kultur i ens privatliv, fx i forhold til børneopdragelse, og at man kan være nødt til indgå nogle kompromisser, som man ikke behøvede at forholde sig til, hvis man valgte en partner med samme kulturelle baggrund. Der kan derfor argumenteres for, at valget af en partner med samme baggrund som en selv, minimerer kompleksiteten i en i forvejen kompleks verden.

Endelig vil der ud fra den humanistiske psykologi kunne argumenteres for, at en holdning om, at man bør vælge en ægtefælle med samme kulturelle baggrund som en selv, er en måde at vise for sig selv og omverdenen, hvem man er.

2.1.2 Partnervalg og kognitiv dissonans

Ifølge teorien om kognitiv dissonans kan overvejelser om valget af en partner, der ikke har samme baggrund som en selv, kunne resultere i kognitiv dissonans. Dette skyldes, at der er uoverensstemmelse mellem den enkeltes tanker (den enkelte kan være opvokset med en viden om, forventninger til, at han/hun vælger en partner med samme kulturelle og religiøse baggrund som sig selv), følelser (den enkelte kan både have følelser, der går i retning af ikke at ville såre sin familie, og så følelser, der trækker i retning af at følge sine egne behov) og handling (valget af en partner med en anden baggrund end en selv).

Kognitiv dissonans opleves som ubehagelig for individet, der derfor vil søge at skabe overensstemmelse mellem sine tanker, følelser og handlinger. Dette kan enten ske ved, at individet ændrer sin handling og således fravælger den partner, der har skabt denne følelsesmæssige ubalance i individets liv, eller ved at individet forsøger at ændre sine tanker og handlinger, således at disse kommer i overensstemmelse med hans/hendes valg og partner.

Fordi valget af partner kan være noget, der har stor betydning, ikke kun for individets selv, men også for hans/hendes familie, og individets tanker og handlinger derfor er knyttet til familiens accept af dette valg, kan det være svært at ændre for den enkelte. Som en konsekvens heraf vælger nogen at bryde med deres familie, evt. "bare" for en periode, for på den måde at fjerne sig fra det spændingsfelt, der kan være imellem ens valg og ens familiers tanker og følelser i forhold til dette valg.

For nogen lykkes det at ændre deres egne og deres nærmestes tanker og følelser omkring deres partnervalg, således at de oplever en accept og indre følelsesmæssig overensstemmelse (konsonans). For andre kan det forventes, at de må leve med denne følelsesmæssige uoverensstemmelse (dissonans) som en konsekvens af deres partnervalg. I nogle tilfælde med repressalier, fx i form af familiemedlemmer, der ikke længere ønsker at have kontakt med dem, fordi de anser det, de har gjort, som grundlæggende forkert og dermed uacceptabelt.

2.2 Holdninger, værdier og normer

Fokus for nærværende delrapport er, om, og i så fald hvordan, det kan lade sig gøre at forebygge eller ændre bestemte holdninger knyttet til æresrelaterede konflikter, negativ social kontrol, radikaliserings og ekstremisme. Som beskrevet i afsnit 2.1 er der ofte flere grunde til, at mennesker har bestemte holdninger. Med udgangspunkt i den funktionelle tilgang kan man argumentere for, at mennesker har en holdning, fordi den har en funktion for dem. Samtidig opstår holdninger ikke i et individualiseret vakuum men i sociale fællesskaber. Derfor må man også se på de værdier og normer, der har betydning for, hvilke holdninger forskellige personer har til forskellige emner.

Ifølge Den Danske Ordbog er de leksikale definitioner på begreberne *holdninger*, *værdier* og *normer* som følger: Holdning er en "personlig opfattelse eller vurdering af en bestemt sag eller sammenhæng". Værdi er en "kvalitet eller ideal som vurderes højt". Og endelig er en norm en "vedtagen eller uskreven, almindeligt anerkendt regel eller regelsæt, der påvirker menneskers adfærd, holdninger m.m.". De tre begreber er således beslægtede og handler i høj grad om, hvordan man – individuelt og kollektivt – vurderer forskellige fænomener og praksisser. Med andre ord: Hvad der anses for at være rigtigt og forkert, godt og skidt. Her er holdninger et mere individuelt fænomen, mens værdier og normer i højere grad er forankret i sociale fællesskaber. At de tre begreber er flettet sammen og kan være svære klart at adskille, fremgår fx af den definition af begrebet "værdier", som Gundelach (2011) anvender i en analyse af danskernes værdier igennem flere årtier. Her skriver forfatteren følgende:

Indholdet i værdibegrebet er omdiskuteret, og der findes mange hundrede definitioner af det. Til denne bogs formål er det tilstrækkeligt med en bred minimumsdefinition: Værdier er ikke-observerbare fænomener, som handler om, hvad der er godt eller ondt, eller hvad der er ønsket eller uønsket (...) Værdier er altså nogle tendenser til at tænke og handle på bestemte måder. De handler om, hvad man mener bør ske i samfundet og i ens eget liv. (...) Det er langt fra altid, at værdier udmøntes i handlinger (Gundelach, 2011, s. 11.)

I forhold til hvad forskellige individer (og grupperinger) anser for ønsket eller uønsket, tilskrives nogle emner større betydning end andre. I forlængelse heraf er nogle ting lettere at påvirke og forandre end andre. For at begrebsliggøre, hvordan nogle værdier er vigtigere end andre, bruger forfatteren Smolicz begrebet "kerne-værdier" (på engelsk "core values"), der beskrives på følgende måde:

Core values can be regarded as forming one of the most fundamental components of a group's culture. They generally represent the heartland of the ideological system and act as identifying values which are symbolic of the group and its membership. Rejection of core values carries with it the threat of exclusion from the group (Smolicz, 1981, s. 75).

Kerne-værdier er således grundsten inden for en given gruppes kultur, og en afvisning af kerne-værdier kan – som beskrevet ovenfor – føre til udelukkelse fra gruppen.

I mange samfund og tidsperioder vil man se, at et emne som kvinders adfærd på det seksuelle område tilskrives stor betydning, og at fastholdelse af en given adfærd på dette område kan blive betragtet som en kerne-værdi. Det skyldes, at kvinders adfærd i forhold til pardannelse og seksualitet er central i forhold til afgrænsningen af etniske og nationale grupper, da kvinder har en meget betydningsfuld rolle i fødslen af, og opdragelsen af, den fremtidige generation (Suárez-Orozco & Qin, 2006; Yuval-Davis, 1997).

Ser man på et emne som, om sex før ægteskabs indgåelse er acceptabelt eller ej, findes der forskellige holdninger i forskellige dele af verden. Således er sex før ægteskab en klar norm i Danmark

(Liversage & Ottosen, 2014), mens det i store dele af fx Mellemøsten, Nordafrika og det Sydøstlige Asien anses for en uønsket adfærd blandt unge kvinder (Mayeda & Vijaykumar, 2016). Som det fremgår af citatet fra Smolicz, (1981) ovenfor, kan individer tit ikke distancere sig fra en kulturel kerneværdi, uden at de risikerer at møde repressalier. I et senmoderne, individualiseret samfund som det danske, er der en udstrakt frihed til at leve på forskellige måder. Man skal dog blot tænke tilbage til afslutningen af Anden Verdenskrig, for at støde på markante kollektive repressalier imod danske kvinder, der havde brudt nationale værdier i forvaltningen af deres seksualitet. Her blev kvinder, der havde haft forhold til tyske soldater fx udsat for overfald og forfølgelse, ligesom de – for åbenlyst at skamme dem ud – fik klippet håret af (Warring, 1994).

2.2.1 Ændringer i værdier over tid – forskellige mønstre

Værdier og normer varierer altså geografisk, såvel som historisk. Dermed påvirkes de også af tidens gang, når forskellige befolkningsgrupper kommer i kontakt med hinanden – fx som følge af migration (Tænk tanken, 2007; Gundelach, 2011). I forhold til denne delrapports fokus på holdningsbearbejdning inden for området æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, er det relevant at se på de ændringer, der kan forekomme over tid som følge af migration.

Det generelle mønster viser en værdimæssig tilnærmelse til majoriteten for førstegenerationen af indvandrere til generationen af efterkommere. Dette indikerer forekomsten af en hvis grad af lineære ”smeltedige”-assimilation (Gordon, 1964). Således vil normer og værdier generelt ændre sig fra førstegenerationen til andengenerationen af indvandrere og tilnærme sig situationen i det samfund, man er ankommet til.

Det er dog ikke blandt alle fra efterkommer-generationen, at denne ændring finder sted. Det viser en undersøgelse fra Holland, der bygger på surveydata i to generationer, hvor data er indsamlet fra såvel indvandrerforældre med tyrkisk og marokkansk baggrund som fra deres (voksne) børn. Studiet viser, at ændringer i holdninger over tid – i det konkrete tilfælde til emnet ligestilling – kan gå i forskellige retninger. Den yngre generation blev i gennemsnit mere positiv (og dermed mere lig den hollandske majoritets befolkning) over for ligestilling end forældregenerationen – i cirka 60 pct. af familierne ses en sådan forandring. I 20 pct. af familierne slutter den unge generation op om deres forældres holdninger. Men i 20 pct. af familierne går bevægelsen faktisk den modsatte vej, da de unge, der er vokset op i Holland, giver udtryk for at være mere kønstraditionelle end deres forældre (Maliapaard & Alba, 2016). Forfatterne konkluderer, at denne holdning er mest fremtrædende hos en undergruppe, som består af ...

... young men who are not successful in school who live in more heavily immigrant neighborhoods, have mainly social ties within their ethnic group, and attend the mosque with some frequency. These are also individuals whose parents feel that the Dutch society is not accepting or open and perceive higher levels of discrimination (Maliapaard & Alba, 2016, s. 89).

Dermed kan udviklingen i holdninger til forskellige emner altså udvikle sig ganske forskelligt i forskellige delmålgrupper. Samtidig kan udviklingen knyttes til forhold som fx køn, og om man er i stand til at klare sig godt i majoritetssamfundet eller ej.

Denne ekskurs i forhold til værdier og normer peger på, hvor vigtigt det er at forstå individuelle holdninger i deres sociale sammenhænge.

2.3 Dybereliggende holdninger

Følgforskingsprojektets fokus på æresrelaterede konflikter, negativ social kontrol, radikalisering og ekstremisme betyder, at der – i hvert fald når det drejer sig om holdninger knyttet til fx partnervalg og forvaltning af seksualitet – i høj grad er tale om holdninger, der er knyttet til kultur, religion, normer og værdier (herunder kerneværdier, jf. afsnit 2.2).

Sådanne holdninger vil vi betegne som *dybereliggende holdninger*. Dybereliggende holdninger er, ligesom "kerneværdier" (Smolicz, 1981), kendetegnet ved, at de tilskrives særlig betydning i bestemte kontekster. Vi har en forventning om, at dybereliggende holdninger – fordi de har rødder i eksempelvis en kulturel tradition eller livsstil – er mere træge og sværere at påvirke end mere "overfladiske" holdninger som eksempelvis holdningen til fødevarer, der relativt let kan påvirkes med en kampagne eller positiv/negativ medieomtale af en bestemt fødevarer. Da dybereliggende holdninger er kendetegnet ved at være knyttet til vores værdier og normer, kan en funktion ved dybereliggende holdninger være at støtte op om vores idealer og de regler, vi lever efter, altså den måde, som vi ser og forstår verden på. At de dybereliggende holdninger er knyttet til vores værdier og normer gør, at de er sværere at ændre end de af vores holdninger, der ikke på samme måde er forbundet til de normer og værdier, som vi som mennesker navigerer i verden efter. Frem for en skarp opdeling, mellem hvad der er henholdsvis dybereliggende og overfladiske holdninger, skal det nok nærmere ses som et kontinuum, hvor forskellige holdninger hos forskellige mennesker er mere eller mindre forankrede. Hvis man eksempelvis har en holdning om ikke at spise kød, fordi det bryder med ens ideal om, at alle væsner er lige meget værd, kan det være svært at påvirke denne holdning, end hvis holdningen fx bunder i en trend om at spise på en bestemt måde.

Antagelser om, at der er forskel på, hvorvidt man forsøger at skabe forandring i relativt overfladiske eller mere dybt funderede holdninger, understøttes af den inkluderede litteratur i denne delrapport. For kort at inddrage studier, der gennemgås grundigere i kapitel 4, viser et studie, at en kortvarig indsats var i stand til at ændre muslimske studerendes holdning til jøder. Indsatsen bestod af en forelæsning om jødeforfølgelsens historie, hvor venligt profeten Muhammed havde behandlet jøderne i Islams første dage, og om det fælles udgangspunkt for islam og jødedom. Indsatsen skulle gøre de studerende med muslimsk baggrund mindre tilbøjelige til at støtte op om negative holdninger til jøder, og indsatsen viste sig at være relativt virkningsfuld i forhold til at ændre holdning blandt de studerende. I artiklen knyttes dette resultat til, at der ikke var tale om særligt stærke holdninger hos de studerende (Amjad & Wood, 2009). Det kan virke overraskende, at holdningen til religion her betragtes som noget, der ikke er dybt forankret. Her er det vigtigt at nævne, at det ikke var holdningen til de studerendes egen religion, men til personer med en anden religion end dem selv, som man forsøgte at påvirke. Dertil kommer, at den viden, som de studerende modtog i indsatsen, tog udgangspunkt i deres egen religion, hvilket kan have bidraget til at legitimere den nye viden, som de modtog.

I den inkluderede litteratur er der også studier, der peger på, at selv omfattende indsatser kan have svært ved at ændre på dybt forankrede holdninger og værdier. Et studie af et forældrekursus viste eksempelvis, at de deltagende forældre ændrede adfærd i forhold til at benytte mindre fysisk straf over for deres børn, men at selve holdningen til børns selvstændighed ikke var blevet mere positiv efter kursusforløbet (Renzaho & Vignjevic, 2011).

Billedet kan derimod se anderledes ud, når det kommer til eventuelle holdninger knyttet til forebyggelse af radikalisering og ekstremisme. Her fremgår det, at det ikke nødvendigvis er bestemte holdninger, der fører til bestemte former for radikaliserede handlinger. En rapport af Hemmingsen & Castro (2017) fremhæver således, at der kan være forskellige glidebaner til vold – det kan fx være,

at allerede voldelige individer eller grupper adopterer en ideologisk sag for at frame og forstå den vold, de udøver, som mere nobel. Dette emne ser vi på i næste afsnit.

2.4 Sammenhængen mellem holdninger og handlinger

Det er vigtigt at holde sig for øje, at holdninger i sig selv ikke kan være ulovlige og strafbare. Det kan visse handlinger og visse ytringer derimod. I forhold til ytringer har ytringsfriheden, der er sikret via Den Danske Grundlov og Den Europæiske Menneskerettighedskonvention, fx visse begrænsninger, da domstolene kan straffe udtalelser, der er i strid med forskellige lovbestemmelser. Straffelovens racismeparagraf kriminaliserer fx racistiske ytringer og handlinger. Tilsvarende kan æreskrænkende udtalelser om en anden person (injurielovgivningen), loyalitetsbegrebet inden for arbejdsmarkedet og hensynet til landets sikkerhed (antiterrorloven) medføre, at en person kan straffes for noget, personen har sagt (Institut for Menneskerettigheder).

Holdninger manifesterer sig dog ikke nødvendigvis i ytringer eller handlinger. I den forbindelse kan nævnes *Teorien om planlagt adfærd*, som to amerikanske socialpsykologer, Icek Ajzen og Martin Fishbein, udviklede i 1980'erne. Teorien bygger på resultater fra spørgeskemaundersøgelser, der viste, at tre forhold skal være opfyldt, for at en holdning fører til handling: 1) Man skal have et ønske om at udføre handlingen, 2) personer, der er betydningsfulde for en, skal synes, at det er en god ide, 3) man skal have kontrol over og tro på, at man kan udføre handlingen. Punkt 2 indfanger betydningen af andres holdninger. Antagelsen er, at alle mennesker har personer, der er særlig vigtige for dem. Det er de personer, man rådfører sig med, og hvis normer og værdiger, man spejler sig i. Vil man påvirke den enkeltes holdning, skal man derfor også se på de fælles normer, der eksisterer i den gruppe, som den enkelte identificerer sig med. Betydningsfulde personer kan også have indflydelse på punkt 3, da opbakning fra eksempelvis venner og familie, kan styrke den enkeltes oplevelse af, at være i stand til at gennemføre det, som han/hun har sat sig for.

Derudover kan viden skabe en øget oplevelse af kontrol. Hvis man ved, hvor man kan få hjælp, er det lettere aktivt at opsøge hjælpen. Hvis alle tre af følgende forhold er til stede: En person har et ønske om at udføre en bestemt handling, personen deler dette ønske med betydningsfulde andre, og personen tror på, at han/hun vil kunne føre handlingen ud i livet, er der en stor chance for, at personen går fra holdning til handling (Karnøe, 2014, s. 43). Hvis det kan afdækkes, at en person mangler tro på at kunne gennemføre en handling (punkt 3), kan man fx via en indsats fokusere på at styrke den enkeltes viden, eller på anden måde styrke den enkeltes tro på, at de kan gennemføre handlingen, og på den måde øge sandsynligheden for, at holdning bliver til handling (Karnøe, 2014, s. 44).

I forhold til nærværende følgeforskningsprojekts fokus på forebyggelse af radikalisering og ekstremisme er det relevant at påpege, at der, ifølge Ferguson (2016), ikke i den eksisterende litteratur om antiradikalisering er belæg for at konkludere, at ekstreme holdninger fører til voldelige handlinger. Derimod er der litteratur, der peger på, at det er muligt for individer at have og udtrykke ekstreme holdninger, uden at det bliver til voldelige handlinger. Dertil kommer, at ekstreme holdninger ikke er en forudsætning for voldelige handlinger, selvom disse voldelige handlinger måske retfærdiggøres med henvisning til ekstreme holdninger (Hemmingsen & Castro, 2017, s. 19). Det kan derfor problematiseres, om det, i hvert fald på ekstremismeområdet, er meningsfuldt at tale om holdninger, der er forkerte eller farlige og derfor skal bearbejdes.

2.5 Refleksion over begrebet holdningsbearbejdning

Følgeforskningsprojektet har som afsæt, at det skal belyse "holdningsbearbejdende indsatser". I dette afsnit reflekterer vi over begrebet holdningsbearbejdning og mulige alternativer til begrebet.

Brugen af begrebet "holdningsbearbejdende indsatser" rejser naturligt spørgsmålet om, *hvilke* holdninger der skal bearbejdes, og *hvem* der skal bearbejde dem. Ud fra et governmentality-perspektiv, som det fx bruges af forfattere som Michel Foucault og Nicolas Rose, kan det problematiseres, i hvilket omfang man skal søge at bearbejde holdninger. Begrebet "*governmentality*" kan oversættes til *politiske ledelsesformer eller -strategier*. Centralt står, hvordan stater søger at påvirke borgerne til at ændre sig selv i bestemte – og fra statens perspektiv bedre – retninger (Rose, 1999; Foucault, 1991). Som beskrevet i afsnit 2.4 kan holdninger i sig selv ikke være ulovlige og strafbare. Det kan visse handlinger og ytringer derimod. Det kan således problematiseres, om der findes "forkerte" holdninger, som man fra offentlig side skal forsøge at bearbejde.

I forlængelse af ovenstående kan der argumenteres for, at begrebet "holdningsbearbejdende indsatser" giver indtryk af, at udefrakommende indsatser kan ændre individers holdninger. Et konkurrerende argument kan være, at det kun er individer selv, der kan ændre deres egne holdninger. En mulig modifikation af begrebet kan på den baggrund være "indsatser, der støtter holdningsbearbejdning". Dette begreb indikerer, at man vil støtte op om personers egne muligheder for at ændre deres holdninger. En udfordring ved dette begreb er dog, at det fortsat har et sigte om at bearbejde bestemte holdninger.

Et alternativ til at "bearbejde" holdninger kunne være at "udfordre" givne holdninger – dvs. "holdningsudfordrende indsatser". Ved at udfordre holdninger sendes der i højere grad et signal om, at bestemte holdninger udfordres, eksempelvis via et fokus på kritisk tænkning og refleksion hos de, der har disse holdninger. Den udfordrende tilgang til holdninger har dermed ikke – som ved den bearbejdende tilgang til holdninger – umiddelbart et eksplicit mål om, at holdninger skal ændres. Et fokus på at udfordre holdninger kan dog, på samme måde som et fokus på at bearbejde holdninger, kritiseres for at handle om at identificere bestemte holdninger, som forsøges påvirket. Da der, som beskrevet i afsnit 2.4, ikke findes kriminelle holdninger, kan der sættes spørgsmålstejn ved det legitime i denne tilgang.

Et andet begreb, der beskriver en tilgang som udfordrer bestemte værdier, er begrebet "normkritik". Normer er, som beskrevet i afsnit 2.2, regler og/eller sociale værdier, som angiver en ønskelig eller forventet adfærd. En styrke ved den normkritiske tilgang er, at den sætter spørgsmålstejn ved, hvem der har magten til at definere normer (Institut for Menneskerettigheder, 2012, s. 6). Derudover er en styrke ved begrebet normkritik, at normer er noget, der ligger uden for individet, modsat holdninger, der i større grad er indlejret i individet. En kritik af normer kan derfor ses som mindre indgribende end en kritik af holdninger. Begrebet normkritik kan dog også ses som problematisk. Ordet 'kritik' kan eksempelvis have uheldige konnotationer hos modtageren og sende et signal om, at man ønsker at angribe bestemte normer og værdier.

I forlængelse heraf kan et alternativ være begrebet "normrefleksion". Dette begreb lægger vægt på en refleksion over bestemte normer (som i begrebet normkritik), men uden de potentielt negative konnotationer knyttet til ordet kritik. Ud fra vores kendskab er begrebet normrefleksion ikke et begreb, der tidligere er blevet anvendt på området. Samtidig er det dog også et begreb, der er mere relevant i forhold til indsatserne på det æresrelaterede område end i forhold til den ekstremismeforbrygende indsats, hvor man ikke på samme måde arbejder med at reflektere over allerede eksisterende "normer" i forhold til radikaliserings og ekstremisme.

Et alternativ til både begreberne "holdningsbearbejdning" og "normkritik" kunne være begrebet "dialog". En udfordring ved at anvende begrebet "dialog" kan dog være, at det er et relativt bredt begreb, og at det derfor kan være svært at afgrænse præcist, hvad det indeholder. For at kunne tale om dialogbaserede indsatser er det afgørende, at indsatserne anvender dialog som metode. I en dialog findes der, ligesom i en kommunikationsproces generelt, en afsender og en modtager. Der er dog forskel på ægte dialog og kommunikation mere generelt. Denne forskel illustreres af følgende citat:

Ægte dialog er forskellig fra kommunikation, der består i at overbevise, overtale, forsvare og nedgøre den anden part, som det f.eks. ofte er tilfældet i politik. Ægte dialog inkluderer at kunne lytte, at kunne opdage og udforske en anden person, men også at kunne være assertiv, dvs. ærligt og åbent og direkte kunne give udtryk for egne synspunkter og ønsker – med andre ord undgå de to modpoler: at være undvigende og at være dominerende i kommunikation med den anden (Nielsen, 2013: 64).

I en dialog er formålet at lære, forstå og udforske den andens synspunkter og give udtryk for sine egne. Dialogen er ikke til, for at der skal tages beslutninger, eller for at forandre nogens synspunkter. I dialogen er det vigtigt at stille åbne spørgsmål og have en nysgerrig og udforskende tilgang (Nielsen, 2013, s. 65). I litteraturen fremhæves det, at det kan være vanskeligt for parterne at være i dialogen, og at man skal være villig til at lade sig ændre af den dialog, man indgår i:

Dialogen er en mulighed for at erfare og lære nyt, for at udforske andres univers. Det betyder ofte, at vi selv må tage grundlæggende antagelser og vurderinger, som vort liv har hvilet på, op til overvejelse. Måske gamle døre lukkes i, men nye vil åbne sig, hvis vi ser os omkring og er villige til at betræde nye stier (Nielsen, 2013, s. 65).

Citatet ovenfor indikerer, at der kan være et stort potentiale i forhold til at lære nyt og mere om hinanden via dialog som metode, men at denne læring afhænger af, at begge parter er villige til at indgå i en ægte dialog, med alt hvad dette indebærer.

I forlængelse af ovenstående pointer om udfordringerne ved at indgå i en ægte dialog, kan en del af den fremsøgte litteratur i denne delrapport bidrage med relevante perspektiver. Det drejer sig fx om studier, der undersøger det, der kaldes "organiserede kulturmøder" imellem mennesker, og de forandringsprocesser, sådanne møder potentielt kan medføre. Litteraturen om organiserede kulturmøder præsenteres i afsnit 4.4. Studierne fremhæver bl.a. vigtigheden af at tage højde for gruppedynamikker og for den kontekst, som forskellige indsatser indgår i. Eksempelvis kan det være vigtigt at være opmærksom på eksisterende magtforhold i forhold til, hvem der definerer det gældende normalitetsbegreb. Det kan også være vigtigt at have blik for den udsathed, som mange minoriteter må leve med (Valentine, 2008), ligesom den aktuelle mediedagsorden kan have stor betydning for den kontekst, som en indsats indgår i (Valentine & Sadgrove, 2014). Litteraturen om organiserede kulturmøder bidrager således med en opmærksomhed, ikke kun på det, der foregår i dialogen, men også på det, der foregår uden om dialogen, da denne kontekst kan udgøre en barriere for at opnå en fælles forståelse og en eventuel forandring.

Ovenstående refleksioner viser, at det ikke er lige til at finde et godt alternativ til begrebet "holdningsbearbejdning". Hvilket begreb man vælger, handler ikke blot om, hvad man kalder det, men også om, hvad det er, man gør, og med hvilket formål man gør det. Først og fremmest må man således afklare, hvad ens formål med en indsats er.

Hvis holdningsændring er målet, kan man eventuelt betegne indsatserne som givende "støtte til holdningsændring". Er målet i stedet at ændre (undertrykkende eller måske voldelige) normer, der

kan eksistere i bestemte miljøer, kan indsatserne i stedet betegnes som "normrefleksion" – som vi har argumentet for som et mindre offensivt begreb end begrebet "normkritik".

Endelig er der begrebet "dialog". Der er flere fordele ved dialog som begreb og tilgang, men det er dog også et potentielt meget bredt begreb, og det skaber en forpligtelse i forhold til, at det er en "ægte" dialogbaseret tilgang, der anvendes. Ved ægte dialog forstår vi, at begge parter indgår i dialogen med det formål at opnå et større kendskab til og forståelse for hinanden. Noget sådant kan være svært at leve op til i indsatser, der er sat i verden for at opnå en bestemt forandring hos en målgruppe.

I det resterende følgeforskningsprojekt, der afsluttes med udgangen af 2020, vil VIVE have en opmærksomhed på at identificere et brugbart alternativ til begrebet holdningsbearbejdning.

3 Forebyggelse

Følgeforskningsprojektet om holdningsbearbejdende indsatser har som nævnt et emnemæssigt to-delt fokus på dels æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, dels radikaliserings og ekstremisme. I forhold til begge områder er der et fokus på at forebygge, at æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, radikaliserings og ekstremisme forekommer.

Da der er tale om at forebygge, at en given adfærd opstår, giver det ikke mening at belyse områderne alene inden for rammerne af holdningsbearbejdning, fordi vi ikke meningsfuldt kan tale om at bearbejde holdninger, der i et forebyggelsesperspektiv endnu ikke er opstået.

I det kapitel præsenterer vi derfor begrebet 'forebyggelse', og hvordan det anvendes på dels ekstremismeområdet dels det æresrelaterede område.

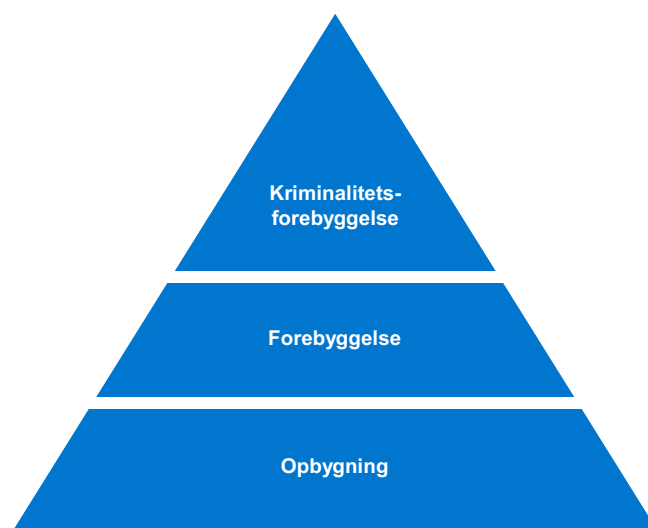
3.1 Hvad er forebyggelse?

Forebyggelse er et begreb, der anvendes bredt inden for blandt andet sundhedsområdet, socialområdet og det kriminalpræventive område. Inden for sundhedsområdet blev der i 1950'erne udviklet en tilgang til forebyggelse, der bestod af tre niveauer: et primært, et sekundært og et tertiært niveau. Den primære forebyggelse har til formål at forhindre, at et problem opstår. Sekundær forebyggelse har til formål at begrænse og opspore et problem tidligst muligt. Tertiær forebyggelse har til formål at hindre tilbagefald, udvikling eller forværring af et problem (Harris-Hogan m.fl., 2016; Socialstyrelsen, 2018; Sundhedsstyrelsen, 2005). Forebyggelsesbegrebet bygger på den antagelse, at der forud for en række uønskede tilstande (fx sygdom, ulykker og uønsket adfærd) er en række årsager, der leder til den uønskede tilstand. Kan man gribe ind et sted i denne årsagskæde er forventningen, at man kan afværge eller mindske sandsynligheden for, at den uønskede tilstand opstår (Sundhedsstyrelsen, 2005, s. 14).

Harris-Hogan m.fl. (2016) argumenterer for, at forebyggelsestilgangen fra sundhedsområdet er blevet overført til en lang række sociale områder, eksempelvis i forhold til trafiksikkerhed. I en dansk kontekst er det også tydeligt, at man på socialområdet i høj grad er inspireret af sundhedsområdets tilgang til forebyggelse, da man også her taler om henholdsvis primær, sekundær og tertiær forebyggelse (Socialstyrelsen, 2018).

Inden for det kriminalpræventive område eksisterer der en lignende niveaudelt tilgang til forebyggelse. Det Kriminalpræventive Råd (DKR) har udarbejdet en forebyggelsesmodel til at begrebsliggøre deres arbejde med forebyggelse. Forebyggelsesmodellen er illustreret i figur 3.1 og består af tre niveauer: et opbyggende niveau, et forebyggelsesniveau og – i toppen – et kriminalitetsforebyggelsesniveau.

Figur 3.1 Forebyggelsesmodellen på det kriminalpræventive område

Kilde: Det Kriminalpræventive Råd (2009)

Det opbyggende niveau (nederst) består af de brede indsatser, der handler om at forbedre vilkårene på et samfundsmæssigt såvel som et individuelt niveau. Forebyggelsesniveauet (midten) favner også bredt, men her er fokus primært på at undgå, at et problem opstår eller forværres. Det forebyggende arbejde er ikke defineret ud fra kriminalitet, men kan godt have en kriminalpræventiv effekt. Indsatserne kan være både proaktive og reaktive. På det kriminalitetsforebyggende niveau (øverst) er fokus på forebyggelse af, at specifikke kriminelle hændelser opstår eller gentager sig. Forskellige indsatser kan enten have en problemorienteret eller en ressourcebaseret tilgang. Ifølge DKR's tilgang er der på det opbyggende niveau tale om indsatser med en ressourcebaseret tilgang, hvor der er fokus på ressourcer i et område eller en person, som man ønsker at fremme. På det forebyggende og kriminalitetsforebyggende niveau er der primært tale om indsatser, der anvender en problemorienteret tilgang (Det Kriminalpræventive Råd, 2009).

3.2 Forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme

Radikaliserings og ekstremisme er ikke nye fænomener, men har haft forskellige former i forskellige historiske og geografiske kontekster. I en dansk kontekst skelnes der primært mellem tre former for ekstremisme: ekstrem islamisme, højreekstremisme og venstreekstremisme (Regeringen, 2016a). Siden 11. september 2001 har der været rettet meget opmærksomhed imod ekstrem islamisme. Bomberne i Madrid i 2004 og i London i 2005, angreb på civile i Paris i 2015 og i Nice i 2016, og udviklingen i forhold til "fremmedkrigere" har bidraget til at vedligeholde dette fokus på ekstremister med muslimsk baggrund. I Danmark har udviklingen blandt andet være præget af "tegningekrisen" i 2005 (hvor Jyllandsposten offentliggjorde vittighedstegninger af profeten Muhammed), samt af Omar el-Husseins drab af to civile i 2015.

I forhold til holdningsbearbejdning som en tilgang til forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme, er det relevant også at fokusere på højreekstremisme og venstreekstremisme, da disse former for ekstremisme udvikler sig i interaktion med islamisme, såvel som med hinanden (Larsen, 2018: 6). De højreekstremistiske miljøer er præget af en volds- og våbenfascination, og krig og terror hyldes på de sociale medier. Højreekstremister vurderes at være en trussel imod minoriteter, politiske modstandere og offentlige meningsdannere i Danmark (Larsen, 2018, s. 7-8). Danmark har dog generelt

været forskånet for grov højreekstremistisk vold og terrorhandlinger. En række brandattentater mod asylcentre i Sverige, og særligt Anders Breiviks drab på 77 personer i Norge i 2011 vidner dog om, at de højreekstremistiske miljøer skal tages alvorligt (Larsen, 2018, s. 19-20, se også Gregg 2014, Ravndal, 2015). Eksempler på venstreekstremisme kan dels findes tilbage i 1970'erne i form af Rote Armee Fraktion i Tyskland og blandt De røde brigader i Italien (Rapoport, 2003). I Danmark er det venstreekstremistiske miljø generelt svundet ind i de senere år. Et nyere eksempel er brandattentatet mod daværende integrationsminister Rikke Hvilshøj i 2005, som Aktionsgruppen Grænseløse Beate tog ansvaret for (Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme).

Forebyggelse af ekstrem islamisme er et emne, der har stor bevågenhed såvel politisk som inden for forskningen. Begreberne ekstremisme, radikaliserings og terrorisme er dog meget kontekstafhængige, og der eksisterer ikke nogen universel definition af begreberne. På denne baggrund argumenteres der i litteraturen for, at det politiske modsvar til ekstrem islamisme også er præget af definitions-mæssig tvetydighed, og at strategien er blevet en *"catch-all category that lacks precision and focus."* (Harris-Hogan m.fl., 2016 s. 1).

I næste afsnit beskriver vi den danske tilgang til området, der udspringer af den nationale handlingsplan fra 2016 med titlen "Forebyggelse og bekæmpelse af ekstremisme og radikaliserings".

3.2.1 Den danske tilgang

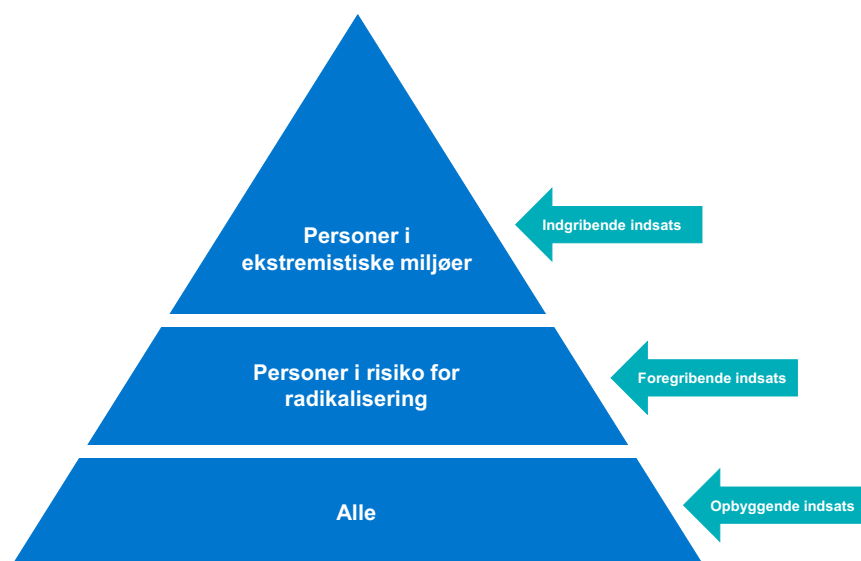
Den aktuelle danske indsats i forhold til forebyggelse af ekstremisme og radikaliserings fremgår af den seneste nationale handlingsplan fra 2016 "Forebyggelse og bekæmpelse af ekstremisme og radikaliserings". Af handlingsplanen fremgår følgende begrebsforståelse af ekstremisme og radikaliserings:

Ekstremisme betegner personer eller grupper, som begår eller søger at legitimere vold eller andre ulovlige handlinger med henvisning til samfundsforhold, de er utilfredse med. Betegnelsen omfatter bl.a. venstreekstremisme, højreekstremisme og militant islamisme. Radikaliserings betegner en kortere eller længerevarende proces, hvor en person tilslutter sig ekstremistiske synspunkter eller legitimerer sine handlinger efter ekstremistisk ideologi (Regeringen, 2016a, s. 7).

I Danmark har man siden midten af 00'erne arbejdet med forebyggelse af ekstremisme og radikaliserings som et særskilt fokusområde inden for den eksisterende kriminalpræventive indsats, og ekstremisme og radikaliserings betragtes som risikoadfærd på lige fod med andre former for risikoadfærd. Det betyder, at der i forebyggelsesindsatsen af ekstremisme og radikaliserings trækkes på erfaringer fra forebyggelse af kriminalitet og anden risikoadfærd. *"Derudover er der udviklet metoder og initiativer, som specifikt adresserer udfordringer med ekstremisme og radikaliserings."* (Regeringen, 2016a, s. 16).

Den danske tilgang til forebyggelse af ekstremisme og radikaliserings bygger på en helhedsorienteret tilgang, der illustreres ved en forebyggelsestrekant i tre niveauer, som ses i figur 3.2.

Figur 3.2 Forebyggelsestrekanten

Kilde: Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme (2019)

Der er tydelige paralleller mellem forebyggelsestrekanten på ekstremismeområdet og forebyggelsesmodellen på det kriminalpræventive område. Forebyggelsestrekanten består af opbyggende indsatser nederst, foregribende indsatser i midten og indgribende indsatser øverst. Nedenfor beskrives indholdet i de tre niveauer.

- *De indgribende indsatser er målrettet personer i ekstremistiske miljøer. "... personer, som er en del af et ekstremistisk miljø og har begået kriminelle handlinger eller vurderes at være i overhængende risiko for at gøre det. Indsatser over for denne målgruppe har til formål at forebygge (yderligere) kriminelle handlinger og at støtte frigørelse fra ekstremistiske miljøer."* (Regeringen, 2016a, s. 16). Dette niveau varetages fortrinsvis af PET, politiet, kriminalforsorgen og kommunernes sociale foranstaltninger og mentorindsatser.
- *De foregribende indsatser er målrette personer i risiko for radikaliserings. Indsatserne "har til formål at dæmme op for risikoadfærd, inden den udvikler sig i mere alvorlig retning, og at fremme positiv udvikling."* (Regeringen, 2016a, s. 16). De foregribende indsatser, der adresserer udfordringer med ekstremisme og radikaliserings, skal ses i sammenhæng med andre sociale og kriminalpræventive indsatser, fx boligsociale indsatser i udsatte områder, der generelt søger at dæmme op for risikoadfærd.
- *De opbyggende indsatser er i princippet målrettet alle borgere, men har særligt fokus på børn og unge. De opbyggende indsatser har til formål at fremme trivsel, udvikling og aktivt medborgerskab samt forebygge udvikling af risikoadfærd. "De brede opbyggende indsatser adresserer ofte ikke udfordringerne med ekstremisme og radikaliserings eksplicit, men de medvirker til at ruste børn og unge med demokratiske, kritiske og sociale kompetencer og dermed modstandskraft over for udvikling af risikoadfærd, der kan føre til radikaliserings."* (Regeringen, 2016a, s. 16-17). De opbyggende indsatser foregår bl.a. i dagtilbud, skoler og ungdomsuddannelser, men også i familien og i foreninger og klubber.

Det tertiære (øverste) niveau af forebyggelsestrekanten består af indgribende indsatser, hvoraf nogle har til formål at støtte personer i at frigøre sig fra ekstremistiske miljøer. Der kan her argumenteres for, at der på dette niveau er tale om mere indgribende og behandlende indsatser end forebyggende indsatser. På denne baggrund kan man argumentere for, at 'forebyggelsestrekanten' ikke er en særlig rammende betegnelse for det, som trekanten indeholder, da det i praksis kun er på de to nederste niveau, at der kan tales om egentlig forebyggelse.

Titlen på den danske handlingsplan "*Forebyggelse og bekæmpelse af ekstremisme og radikaliserings*" (Regeringen, 2016a) er dog i overensstemmelse med indholdet i forebyggelsestrekanten, der ikke begrænser sig til alene at dække forebyggelse, men også den *bekæmpelse*, der kan foregå senere end der, hvor de forebyggende indsatser finder sted. Titlen på den seneste danske handlingsplan på området kan ses som værende i overensstemmelse med begrebet "countering violent extremism" (CVE), der anvendes i den internationale litteratur og kan oversættes til 'at modvirke voldelig ekstremisme'. Dette begreb dækker ikke (alene) forebyggelse, men også den direkte reaktion i forhold til at modvirke, at voldelig ekstremisme finder sted.

Nærværende følgeforskningsopgave har en indsats som afsæt, der kan placeres som en *opbyggende indsats* i den nederste del af forebyggelsestrekanten, da der er tale om en dialogbaseret workshop om radikaliserings og diskrimination, der tilbydes til børn og unge bredt. Vi fastholder derfor et forebyggelsesfokus i vores undersøgelse af indsatser i forhold til radikaliserings og ekstremisme.

3.3 Forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol

Af en vejledning til serviceloven kan man læse, hvordan man fra officielt dansk hold definerer en æresrelateret konflikt: Det er en konflikt, som knytter sig til opfattelsen i en familie af, at et familiemedlem har krænket familiens ære. Denne ære er ofte tæt knyttet til unges (og især unge kvinders) seksualitet, som skal kontrolleres, så familiemedlemmet bevarer sin ærbarhed. Familiens ære er knyttet til en opfattelse af familien som en samlet enhed, hvor den enkeltes handlinger kan påvirke hele familiens ære positivt eller negativt. Familien kan både omfatte den nære familie og den udvidede familie, og familiens ære kan således ønsket opretholdt både over for den etniske gruppe lokalt og transnationalt. Hvis en ung handler på en måde, som i familiens øjne krænker æren, kan familien reagere på forskellig vis for at forhindre den unges handlinger. Her kan unge også blive udsat for fx trusler, vold eller tvang til forlovelse eller ægteskab (Vejledning til Serviceloven, 2014).

Opmærksomheden på at forebygge sådanne konflikter kom på den danske dagsorden især fra sidste del af 1990'erne. Således var en central begrundelse for 24-årsreglen, der blev indført i 2002, at beskytte etniske minoritetsunge imod tvangsægteskab. Denne begrænsning i mulighederne for at opnå familiesammenføring til Danmark kan således ses som et tiltag, der blandt andet har skullet forebygge en bestemt form for æresrelateret konflikt (Liversage & Rytter, 2014).

Også en lang række andre tiltag har relevans i forhold til ønsker om at forebygge æresrelaterede konflikter mv. For eksempel skal alle nyankomne flygtninge og familiesammenførte underskrive en integrationskontrakt. I denne kontrakt står blandt andet, at underskriveren har viden om... "*at omskæring af piger samt brug af tvang ved ægteskabsindgåelse er strafbare handlinger i Danmark*", samt at man "*respekterer det enkelte menneskes frihed og personlige integritet, kønnes ligestilling og tros- og ytringsfriheden, som er grundlæggende i Danmark*" (Udlændinge- og Integrationsministeriet, 2016). Forskellige indsatser, rettet imod at styrke integrationen af etniske minoriteter kan også – implicit eller eksplicit – søge at forebygge forekomsten af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol. Det kan fx dreje sig om forældrekurser, hvor man styrker mødres og fædres muligheder for at anvende positive opdragelsespraksisser. Det kan også handle om undervisning i

skolen, der giver unge et øget kendskab til deres rettigheder, og eventuelt hjælper unge til at blive bedre i stand til at gå i dialog med deres forældre om forskellige emner. Et håb her er, at en bedre dialog imellem generationerne kan forebygge en senere eskalation af konflikter i forhold til emner som fx individuel kropslig selvbestemmelse, som den ældre og den yngre generation kan have forskellige syn på.

3.3.1 Den danske tilgang

Den første handlingsplan målrettet forebyggelse æresrelaterede konflikter stammer fra 2012 og havde titlen National strategi mod æresrelaterede konflikter.

Den aktuelle danske indsats i forhold til forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol fremgår af den seneste nationale handlingsplan fra 2016. Om arbejdet på området står der i den seneste handlingsplan:

Det hidtidige arbejde har bl.a. haft fokus på at sikre hjælp til ofre for æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, både ved akutte sager og før konflikten eskalerer. Den har samtidig fokuseret på forebyggende og holdningsbearbejdende arbejde blandt børn, unge og voksne og på at øge kendskabet til udfordringerne blandt fagfolk, der i deres daglige virke kan møde unge udsat for æresrelaterede konflikter (Regeringen, 2016b, s. 14).

Nærværende følgeforskningsprojekt har to indsatser som cases, der hører under området æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol. De to cases er Dialogkorpset og Meningsdannernetværket, der ifølge handlingsplanen hører under henholdsvis "Forebyggelse, oplysning og holdningsbearbejdning" (Regeringen, 2016b, s. 14) og "Mobilisering af opgør med undertrykkelse og negativ social kontrol" (ibid., s. 19). Der er således tale om to indsatser, der ad forskellig vej søger at forebygge æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol.

I de næste to kapitler afrapporteres udbyttet af den bagvedliggende litteratursøgning om holdningsbearbejdende initiativer i forhold til dels æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol og dels forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme. En beskrivelse af litteratursøgningen – der kombinerede en systematisk og en håndholdt tilgang – findes i Bilag 1.

4 Kilder om indsatser i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol

I de to foregående kapitler har vi præsenteret vores tilgang til begreberne holdningsbearbejdning og forebyggelse, hvilket hører under delrapportens delformål 2. De næste to kapitler hører under delrapportens første formål om at afdække eksisterende viden fra konkrete indsatser målrettet holdningsbearbejdning. Som beskrevet i afsnit 1.1 har vi valgt at inddele de inkluderede studier i henholdsvis indsatser i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol og indsatser i forhold til forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme.

Vi indleder besvarelsen af formålet om at afdække eksisterende viden fra konkrete indsatser målrettet holdningsbearbejdning med en centrale pointe fra den inkluderede litteratur om holdningsbearbejdning. Pointen er, at der eksisterer meget lidt viden om, hvorfor en specifik indsats fører til en holdningsændring. Dette skyldes, at de fleste studier ser på holdninger før og efter en indsats, mens det, der forgår derimellem, er en "black box". Som Mansoori-Rostam & Tate (2017) formulerer det:

Typically, we know the attitudes the participants begin with, we know that an intervention takes place, and we know that at the end of these interventions sometimes attitudes have shifted and sometimes they have not. But we do not always know why either of these results have emerged (Mansoori-Rostam & Tate, 2017, s. 3).

Det forhold, at der vides relativt lidt om, hvorfor en indsats målrettet holdningsbearbejdning virker, skal man have in mente i gennemgangen af erfaringerne fra den eksisterende litteratur. Ikke desto mindre er det vores vurdering, at der kan uddrages relevant viden om at arbejde med holdningsændringer fra den eksisterende litteratur.

I dette kapitel præsenterer vi de centrale pointer fra de inkluderede studier, med relevans for følgeforskningsprojektets fokus på holdningsbearbejdning i forhold til emnet æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol.

De inkluderede studier har vi opdelt i indsatser inden for følgende fem områder:

- Børneopdragelse
- Køn og familieliv
- Anden tilpasning til livet efter migration
- Organiserede kulturmøder
- Kvindelig omskæring.

Kapitlet indeholder således indsatser, der spænder meget bredt, men de er alle inkluderet ud fra en betragtning om, at de indeholder relevante perspektiver i forhold til at forstå, hvordan man kan arbejde med holdningsbearbejdning i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol.

På grund af opdraget med at se på indsatser i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol retter de fremfundne indsatser sig, som tidligere nævnt, enten imod målgrupper i ikke-vestlige lande eller imod etniske minoriteter i vestlige lande (se afsnit 1.1).

I det nordvestlige Europa optræder fænomener som fx negativ social kontrol og stærke begrænsninger i forhold til unges partnervalg dog ikke kun blandt etniske minoriteter. Således viser et norsk

Red Barnet-projekt rettet imod at støtte unge, der vokser op i isolerede, primært kristne, trossamfund, at nogle af disse unge oplever isolation, en afbrudt skolegang, og at de i deres opvækst ikke har ret til tanke- og trosfrihed (Redd Barna, 2002, s. 2, i Skoglund, Sveinall, Paulsen & Lien, 2008: 118). Dermed søger man i nogle familier og menigheder at begrænse (familie)medlemmers muligheder for fri meningsdannelse og for kontakt med det omliggende samfund. Der kan også være stærke sanktioner knyttet til at forlade menigheden (Redd Barna 2005:5). I en dansk kontekst kan skolevejledere også opleve, at børn med baggrund i bestemte små, religiøse miljøer i nogle tilfælde kan være udsat for en bekymrende grad af social kontrol (Liversage, 2017).

VIVE har dog ikke fundet litteratur om relevante *indsatser* i forhold til sådanne målgrupper, der kunne medtages i denne delrapport. Et større norsk litteraturstudie (Skoglund m.fl., 2008) konkluderer i tråd hermed, at der mangler viden på området, og at det er meget begrænset, hvilke indsatser der retter sig imod individer fra sådanne miljøer. Den viden der er, handler blandt andet om erfaringer med at forlade enten isolerede religiøse samfund eller det, som nogle studier karakteriserer som "religiøse kulturer" (Arteaga, 2014; Pannefino & Cardano, 2017). I sådanne studier er en generel observation, at det kan være en udfordrende proces, både emotionelt og socialt, at forlade et religiøst miljø. En anden observation er, at det kan være svært at afgøre, hvornår social kontrol er illegitim.

I de næste afsnit beskriver vi de inkluderede studier af indsatser med relevans for delrapportens fokus på holdningsbearbejdning i forhold til æresrelaterede konflikter. Vi ser først på indsatser rettet imod at skabe forandringer i forhold til børneopdragelse.

4.1 Indsatser i forhold til børneopdragelse

En indsats, som der er flere eksempler på i den inkluderede litteratur, er forældrekurser. Sådanne kurser søger blandt andet at påvirke forældres holdninger til børneopdragelse og kan dermed være af relevans for forældres indstilling til fx deres børns udvikling af selvstændighed. Der eksisterer i dag forskellige typer af forældrekurser, hvoraf en del er særligt tilpasset etniske minoritetsfamiliers behov (Bredal & Vislie, 2017).

Det første studie er et metastudie af forældrekurser til etniske minoriteter – "**Parent training programs for ethnic minorities: A meta-analysis of adaptations and effect**" – der ser på betydningen af tilpasning til målgruppen (van Mourik, Crone, de Wolff & Reis, 2017). Studiet screener litteraturen for randomiserede kontrollerede forsøg, som fokuserer på etniske minoritetsforældres udbytte af deltagelse i forældrekurser. Et inklusionskriterie i metastudiet var, at etniske minoritetsforældre skulle udgøre hovedparten af de deltagende forældre. Van Mourik m.fl. (2017) identificerer i alt 18 sådanne studier, primært fra USA. Disse 18 studier inddeles efterfølgende i tre grupper: 1) Forældrekurser, der ikke var blevet ændret i forhold til det oprindelige forældretræningskursus – her anvendte man altså den "standardmodel", der var udviklet til forældre med majoritetsbaggrund. 2) Forældrekurser, der var blevet tilpasset på et "overfladisk" niveau. Denne tilpasning kunne fx dreje sig om det anvendte sprog, hvilket undervisningsmateriale der blev brugt, eller gruppeledernes baggrund. 3) Endelig var nogle forældrekurser blevet tilpasset på et "dybt" niveau. En "dyb" tilpasning kunne fx handle om, at man i kurserne så på betydningen af store søskendeflokke, på kulturens betydning for forældreadfærd, på kommunikationstræning, eller at man indlejrede religiøse elementer i forhold til forældreskabsnormer.

Samlet set viser metastudiet, at forældrekurser for etniske minoriteter har små, men statistisk signifikante, positive effekter. Kurserne virker endvidere bedst, hvis de ikke kun er tilpasset overfladisk men (også) tilpasset målgruppen på et "dybt" niveau (Se også Liversage, 2018 og Olsen, m.fl., 2018 for en deltaljeret gennemgang af litteraturen på området).

Et andet studie, der belyser den kontekst, forældrekurser for etniske minoriteter indgår i, er studiet **"Parenting, role reversal and the preservation of cultural values among Arabic speaking migrant families in Melbourne, Australia"** (Renzaho, McCabe & Sainsbury, 2011). Baseret på fokusgruppeinterview med arabisktalende immigranter i Australien, fremanalyses forskellige temaer, som har betydning for sådanne forældre. Et vigtigt tema handler om forældrenes følelse af magtesløshed og tab i forhold til børn, som er bedre til engelsk og har større viden om det australske samfund, end de selv har. Hos forældrene kan børnenes fokus på deres individuelle frihed og deres rettigheder skabe frygt for tab af kulturel identitet og opløsning af familiebånd (se også Liversage, 2014). Forandringer i kønsroller fremhæves også som en faktor, der underminerer fædres traditionelle familieautoritet (se Kleist, 2010 for et dansk eksempel). I forhold til forældrerettede indsatser fremhæver studiet endvidere følgende:

Preservation of cultural values, parenting and the state should not be seen as separate issues. Lamb and Bougher (2009) reported on research where increased acculturation of migrants caused amplified behavioral problems for children. They speculated that this was caused either by the actual shift from traditional to egalitarian values, or from a familiar dynamic to a less familiar dynamic; the stabilizing effect of familiar values may become all the more prominent in families that have fewer resources to call upon during the post-immigration period of transition. Iraqi, Sudanese and Lebanese groups discussed the concept of maintaining cultural values as part of a stabilizing effect (theme 2). They stated that change must be gradual, which is understandable when child discipline and gender roles are intertwined with a universal view of the centrality of the family (Renzaho, McCabe & Sainsbury, 2011, s. 422)

Forfatterne konkluderer, at indsatser i forhold til etniske minoritetsfamilier bør have en respektfuld og samarbejdsorienteret tilgang for at sikre, at familierne kan bevare deres kulturelle identitet. Med normer og værdiers central betydning i forældres opdragelse af deres børn er det altså ikke noget, man realistisk kan omkalfatre totalt på kort tid. Det er også vigtigt at holde sig den stabiliserende effekt af normer og værdier for øje i forhold til de potentielle utilsigtede ændringer, der kan være i forsøg på at skabe hurtige ændringer på dette område.

De udfordringer, etniske minoritetsfamilier kan møde, er fokus for et studie af Renzaho, Green, Mellor & Swinburn (2011): **"Parenting, family functioning and lifestyle in a new culture: the case of African migrants in Melbourne, Victoria, Australia"**. Artiklen er baseret på fokusgruppeinterview med henholdsvis unge immigranter (13-17-årige) og forældre med indvandrerbaggrund i Australien. På linje med anden forskning peger interviewene på, at autoritære holdninger til børneopdragelse skal ses som forældres forsøg på at styrke kulturel identitet og holde unge væk fra alkohol, stoffer og anden risikoadfærd. Når den unge generation i højere grad end forældrene prægnes af det omgivende samfund, kan det føre til intergenerationelle konflikter (se også Portes & Rumbaut, 2001; Suárez-Orozco, 2006; Liversage & Ottosen, 2017). Inden for familierne kan kommunikation på tværs af generationer være vanskelig, samtidig med at den er af meget stor betydning. Artiklen konkluderer, at indsatser, der ønsker at bedre etniske minoritetsfamiliers situation, må tilpasses deres specifikke kulturelle og sociale situation.

En tilsvarende pointe fremgår af Scourfield & Nasiruddin (2015): **"Religious adaptation of a parenting programme: Process evaluation of the Family Links Islamic Values course for Muslim fathers"**. Artiklen omhandler et religiøst tilpasset kursus rettet imod muslimske fædre i England. Artiklen ser på en tilpasning af *"the Family Link Nurturing Program"*, der oprindeligt er udviklet i USA. Omfanget af dette forældrekursus er ti sessioner af to timers varighed, og kurset er baseret på interaktiv gruppeundervisning. Dette program er efterfølgende blevet tilpasset muslimske familier,

med brug af blandt andet eksempler fra Profeten Muhammeds liv, og et kvalitativt studie tyder på, at etniske minoritetsfædre kan have en stor åbenhed over for kursets budskaber.

Et andet studie, der skal nævnes her, er Nieuwboer & van't Rood (2016): **“Learning language that matters. A pedagogical method to support migrant mothers without formal education experience in their social integration in Western countries”**. Studiet drejer sig ikke om et forældretræningsprogram, men om et sprog- og kulturforløb for en bestemt gruppe etniske minoritetskvinder, der alle var analfabeter og havde meget begrænsede sprogkunderskaber ud over deres modersmål. Denne målgruppe har hyppigt vanskeligt ved at deltage i andre former for indsatser. Samtidig kan grupper som denne dog være vigtige at nå ud til, for at styrke deres tilknytning til det omgivende samfund. Artiklen beskriver en indsats, der fandt sted i både Sverige og Holland. Forløbet, der var af ét års varighed, foregik tre halve dage om ugen. Indsatsen blev varetaget af lærere, der havde samme etniske minoritetsbaggrund som deltagerne, hvorved de kunne fungere som såvel undervisere som brobyggere og rollemodeller. I de to lande deltog i alt 30 kvinder.

Tilgangen til undervisningen var *“participatory didactic methods”* inspireret af den brasilianske pædagog og filosof Paulo Freire. Her er fokus på at finde de emner, som er mest relevante for deltagerne selv, og bl.a. udfordre dem til kritisk tænkning ved at eksponere dem for andre perspektiver end deres egne. Virkemidlerne var blandt andet udveksling af personlige historier og brug af øvelser af forskellig slags, alt sammen udført i en ramme, hvor de deltagende kvinder kunne føle sig trygge. I forhold til holdninger og værdier var tilgangen at diskutere forskelligheder, men ikke søge at påvirke kvinderne til forandringer i en given retning. Emner, man behandlede i forløbet, var fx børneopdragelse, kommunikation, helbred, og samfundsdeltagelse. Analysen viser, at kvinderne igennem forløbet udviklede sig på flere forskellige måder: De fik en mere positiv tilgang i opdragelsen af deres børn – de benyttede sig fx i øget grad af kommunikation og ros frem for af fysisk afstraffelse. Kvinderne blev også mere engagerede i deres børns skolegang (og turde fx stille spørgsmål til deres børns lærere), og de blev bedre til at tale svensk/hollandsk, omend deres kompetencer her forsat var meget begrænsede. Samtidig viser studiet også, at muligheder for at skabe forandringer bør ses i sammenhæng med målgruppens ressourcer. Således kan selv langvarige og intensive forløb have begrænset rækkevidde i forhold til resourcesvage grupper.

Studiet **“Parent training among ethnic minorities: Parenting practices as mediators of change in child conduct problems”** (Bjørknes, Kjølbi, Manger & Jakobsen, 2012) viser også positive ændringer som følge af et forældrekursus. Data er fra et randomiseret forsøg med kontrolgruppe. Deltagerne i kurset var somaliske og pakistanske mødre og børn, bosat i Norge. Studiet konkluderer, at deltagelse i forældretræningskurset resulterede i et fald i børnenes problemadfærd. Denne positive adfærdsændring hos børnene ser ud til at skyldes, at mødrene igennem kursusforløbet ændrede adfærd hen imod en mere positiv forældrestil, der, ligesom i studiet ovenfor, udmærkede sig ved at indeholde mere ros og kommunikation samt og mindre fysisk afstraffelse.

Et sidste studie, der indgår i dette afsnit, er medtaget, fordi det specifikt har afdækket, hvordan deltagelse i et forældretræningskursus påvirker forældrenes holdninger. Studiet har titlen **“The impact of a parenting intervention in Australia among migrants and refugees from Liberia, Sierra Leone, Congo, and Burundi: Results from the African Migrant Parenting Program”** (Renzaho & Vignjevic, 2011). Studiet følger 39 afrikanske migrantfamilier i Australien, der deltager i et kursusforløb over otte sessioner. Forskerne rapporterer, at forældrene efter kurset havde mere passende forventninger til deres børn, var blevet bedre til at udvise empati i forhold til deres børns behov og havde mindre tiltro til, at fysisk afstraffelse af børn gjorde gavn. Med hensyn til forældrenes holdninger til børns selvstændighed noterer forskerne sig dog følgende:

However, parental attitudes to children's independence were resistant to change, with no effect of the intervention observed for this dimension. This suggests that the African migrant parent participants maintained traditional views about children submitting to parental authority. Previous work has suggested that autonomy is a core value and key characteristic of individualistic rather than collectivistic, cultures... Our data from this subpopulation suggests that such characteristics are not likely to be transformed quickly (Ren-zaho & Vignjevic, 2011, s. 76).

Dette studie peger dermed på, at der er stor forskel på, hvilke holdninger man ønsker at forandre i forskellige indsatser. Når det drejer sig om en "core value" – en kerneværdi – som fx unges selvstændighed, kan ændringer være langt vanskeligere at fremkalde, end hvis det drejer sig om mindre dybt forankrede holdninger og værdier. Dette studie peger altså på, at selv indsatser, som er langt mere omfattende end enkeltstående workshops – som to af de indsatser, VIVE skal følge – kan have vanskeligt ved at rykke på deltageres holdninger.

4.2 Indsatser i forhold til køn og familieliv

En række af de inkluderede studier omhandler forskellige indsatser, der søger at påvirke holdninger til og normer for køn, familiedannelse og familieliv. Disse indsatser beskrives i dette afsnit.

Et eksempel herpå er studiet "**Community gender norms change as a part of a multilevel approach to sexual health among married women in Mumbai, India**" (Schensul m.fl., 2015), som beskriver en indsats, der havde til formål at påvirke holdninger til kønsroller i Indien. Det handler om et projekt i Indien, som indgik i en omfattende og langvarig indsats, der især skulle forbedre kvinders helbred. Projektets første fase løb over seks år. Den startede med en stor kvalitativ og kvantitativ dataindsamling for at forstå, hvilke problemstillinger der var relevante i den lokale kontekst. Endvidere opbyggedes et omfattende samarbejde med lokale NGO'er og religiøse ledere, der igennem en række workshops var med til at udvikle budskaber, der skulle adressere de lokale problemstillinger. I projektets anden fase, der var fireårig, blev budskaberne udbredt. Det foregik ved hjælp af forskellige virkemidler, fx brug af plakater, præsentationer og gadeteater. Imamerne, der generelt udtrykte stor tilfredshed med at være blevet inddraget i indsatsen, holdt fredagsprædikener om familieværdier og sociale emner. En efterfølgende dataindsamling i området, som blev sammenlignet med en dataindsamling fra et andet område, der fungerede som kontrolgruppe, viste, at holdninger til kønsligestilling havde ændret sig i den ønskede retning. Mænd ændrede sig mere end kvinder, hvilket kan skyldes kønsforskelle i forhold til at adoptere nye normer i en patriarkalsk kontekst. For-skerne skriver videre:

When women take on new and more equitable norms and behaviors in what they perceive to be an unchanged cultural context, there can be negative outcomes such as domestic violence and poor health (...). It may be that the lag in change reflects women's recognition of the need to wait, to ensure a positive and supportive environment, before manifesting behavioral and attitudinal shifts. (Schensul m.fl., 2015, s. 66)

Ser man på de mange nøglepersoner, der var involveret i selve projektet, ses den mest markante forandring i gruppen af imamer, der efter projektperioden udtrykte langt mere positive holdninger til kønsligestilling end tidligere. På linje med observationer fra andre studier konkluderer dette projekt også, at det ikke er tilstrækkeligt blot at sigte imod forandringer på det individuelle niveau:

There are many programs which seek to create greater equity and empowerment for individual women. Behavioral and attitudinal change at the individual level, however,

must be accompanied by interventions, which support these changes at the family, community and societal levels” (Schensul m.fl., 2015, s. 66-67).

Fordi kvinder kan blive udsat for repressalier i forhold til de kønsbetingede forventninger, der kan være til dem, kan sådanne svagere grupper altså være afhængig af forandringer i stærkere grupper (i dette tilfælde blandt mænd), før de selv kan følge trop. Dette studier peger altså på den generelle konklusion, at holdninger er forankrede i sociale fællesskaber. Da individers eventuelle holdningsændringer kan udløse repressalier fra andre i gruppen, må man have en opmærksomhed på magtrelationer imellem forskellige former for gruppemedlemmer.

Et andet studie er artiklen **“You go home and tell that to my dad! Conflicting Claims and Understandings on Hymen and Virginity”** (Cinthio, 2015). Artiklen bygger på interview med piger med etnisk minoritetsbaggrund på en skole i Sverige, som forfatteren, via en tidligere ansættelse, havde et tillidsforhold til. På skolen var der en indsats, hvor man på baggrund af faktuel anatomisk viden ønskede at udrydde myter om mødommen. Afsættet er, at en del mennesker antager at alle kvinder bløder ved deres første samleje, til trods for at forskning viser, at dette er tilfældet for under halvdelen af alle kvinder (van Moorst et. al, 2012; Cook & Dickens, 2009; Fabricius, 2018 i Als, 2018). En nylig spørgeskemaundersøgelse fra Als Research viser i forbindelse hermed, at 12 pct. af mænd med ikke-vestlig oprindelse mellem 18 og 29 år tror, at alle kvinder bløder ved deres første samleje. Til sammenligning er det 6 pct. af mænd med dansk eller vestlig oprindelse, 5 pct. af kvinder med ikke-vestlig oprindelse og 4 pct. af kvinder med dansk eller vestlig oprindelse, der tror dette (Als Research, 2018, s. 129).

Cinthios (2015) studier viser, at det ikke nødvendigvis er uproblematisk at fokusere på en lægevidenskabelig funderet viden om, at ”mødommen” må anses for at være en ”myte”. Cinthios interviewmaterialet demonstrerer således, at ”mødommen” er knyttet til centrale forståelser af kvinders renhed og familiers ære. En pointe i artiklen er, at uanset at eleverne dermed godt kan have gavn af faktuel sundhedsinformation om emnet, er deres virkelighed mere kompleks end som så, fordi de indgår i en bestemt social virkelighed:

[T]here is a physical reality outside the ideological and idealistic realm of Swedish classrooms; a reality – sometimes guided by opposite principles – which a number of pupils are subjected to. We need to consider the possible scenarios that may emanate from this disparity – for instance, (...) how to protect a girl who has been told in school that there is no such thing as a hymen, but who is later faced with a virginity check – perhaps carried out in another country, as has been the case with some girls I know of – with catastrophic results. (Cinthio, 2015, s. 185)

I forhold til de magtstrukturer, som piger med etniskminoritetsbaggrund kan være er del af, er øget viden således ikke nødvendigvis uproblematisk.

Et tredje studie, inden for emnet køn og familieliv, stammer fra Israel og har titlen **“Upright generations of the future – tradition and medicalization in community genetics”** (Raz & Atar, 2004). Til studiet fulgte forskerne implementeringen af et genetisk screeningsprogram blandt arabiske beduiner (en minoritet i Israel), hvor der er en høj forekomst af fætter-kusine-ægteskaber. I studiet beskriver Raz & Atar (2004), hvorledes en informations- og uddannelsesindsats om genetik bliver modtaget meget forskelligt i en traditionel kontekst: Nogle tager mulighederne for genetiske tests til sig på de måder, som er intenderet. Andre afviser denne form for indsats. Atter andre bruger disse tests på måder, som ikke var en del af indsatsens oprindelige intention, fx til at obstruere forlovelser, som familiemedlemmer af andre årsager var imod. Beduinerne er altså ikke passive modtagere af en ”moderniseringsindsats”, som de slavisk følger, men de skaber i stedet deres egen hybride brug

af disse tests, der indpasses til den eksisterende sociale orden. Studiet viser også, at de reelle beslutninger om, hvorvidt, og på hvilke måder, forskellige familier bruger den tilbudte viden om genetiske tests, i høj grad foregår bag kulisserne, frem for i de fora, hvor der foregår genetisk rådgivning eller undervisning om emnet.

Indsatsen var endvidere initieret af den Israelske stat og var samtidig rettet imod den primært muslimske beduinbefolkning. I en israelsk kontekst, præget af politisk og økonomisk dominans af jøder over muslimer, lagde nogle beduiner afstand til indsatsen, fordi de oplevede det som et tiltag, der ikke så meget skulle hjælpe beduiner til at forebygge medfødte sygdomme, som et tiltag, der skulle begrænse den muslimske befolkningstilvækst. I forlængelse heraf skriver forfatterne følgende:

The implications of this study should also alert us to the boundary work involved in genetic counseling and to the importance of the ethnography of bioethics. The concerns and ethical dilemmas of geneticists illustrate the boundary demarcation involved in defining modern and backward, global and local cultures, and health and illness (...) Bioethicists create barriers to patients' experiences by clinging to a set of acclaimed "universal" principles that standardize cultural and individual variation in the complex moral dilemmas that illness can create (...) The solution Kleinman [1995] advocates is an "ethnography of experience" aimed at engaging human suffering intimately yet rigorously. In the case of the Bedouin community targeted for carrier matching, all community members were deemed "patients" in the sense of being put under the medical gaze of genetic testing. The mismatch between Bedouin agendas and the intentions of geneticists highlights the need for an ethnography of bioethics that starts from the question "what is at stake" for individuals in the targeted community as well as for the community itself. (Raz & Atar, 2004, s. 317-318).

I forhold til VIVEs følgeforskningsopgave er denne artikels overvejelser relevante. Dels i forhold til behovet for at tage eksisterende værdier og praksisser alvorligt, dels i forhold til magtforholdet imellem en stat/en dominerende majoritetsbefolkning og en minoritet, der kan opleve sine værdier og praksisser sat under pres. Dette afsenderforhold er dermed vigtigt at medtage i en forståelse af, hvordan forskellige indsatser virker – eller ikke virker.

Et anderledes studie, der skal nævnes her, er "**Gender specific honor codes and cultural change**" (Cihangir, 2013), der handler om en undervisningsindsats målrettet at påvirke holdninger til køn og ære. Studiet er udført i Holland og følger et uddannelsesprogram. Den metodiske tilgang er en spørgeskemaundersøgelse blandt de unge deltagere, henholdsvis før og efter deres deltagelse i uddannelsesprogrammet. Deltagerne havde enten etnisk hollandsk baggrund, eller var fra familier, der stammede fra henholdsvis Marokko og Tyrkiet. Undervisningen bestod af to ugentlige undervisningstimer, fordelt over fem uger, altså ti timer i alt. Temaerne handlede om identitet, kultur, ære, juridiske konsekvenser af æresrelateret vold samt de unges forventninger til fremtiden. I alt blev der indsamlet data fra 202 unge inden uddannelsesprogrammet og 149 unge, efter programmet var gennemført.

Studiet konkluderer flere ting. Med hensyn til holdninger til ære ses det, at unge med tyrkisk og marokkansk baggrund (ikke overraskende) tilskriver "ære" og "seksuel renhed" større betydning end unge med hollandsk baggrund. Derudover at der er større kønsforskel imellem de unge med tyrkisk/marokkansk baggrunds opfattelser heraf, sammenlignet med opfattelsen blandt de unge med hollandsk baggrund. Tilsvarende køns- og gruppeforskelle ses også i en dansk værdiundersøgelse (Tænketanken, 2007).

Med hensyn til effekterne af uddannelsesindsatsen viser studiet, at denne har en hvis effekt på nogle parametre, fx hvilke former for vold de unge karakteriserer som "æresrelaterede". I mange tilfælde var forandringerne imellem før- og eftermålingerne ikke signifikante. Artiklen konkluderer dog, at undervisningsindsatser som den, der indgår i artiklen, har et potentiale for at skabe forandring. Samtidig understreger studiet også, at unge kvinder kan være i en udsat position, hvis de i højere grad end fx ældre personer og unge mænd tilslutter sig holdninger om øget grad af kønsligestilling og større accept af unge kvinders aktive seksualitet før ægteskabets indgåelse. Sådanne forandringer kan nemlig give unge kvinder problemer i forhold til personer, som på grund af alder og køn har mere magt, end de selv har, indenfor en given social kontekst.

4.3 Indsatser i forhold til anden tilpasning til livet efter migrationen

Enkelte af de inkluderede studier omhandler indsatser, der har til formål at forbedre forskellige etniske minoritetsgruppers tilværelse i det land, de befinder sig i. Disse studier stikker i ret forskellige retninger. Her beskrives tre studier, som vi har fundet mest relevante for vores fokus på holdningsbearbejdende indsatser i forhold til æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol.

Det første af de tre studier er artiklen "**Cross-cultural brokering in the legal, institutional, and normative domains: Intercultural mediators managing immigration in Catalonia**" (Agustí-Panareda, 2006). Studiet belyser en indsats fra den spanske region Catalonien, hvor "interkulturelle mediatorer" skal hjælpe nyankomne med etnisk minoritetsbaggrund med at finde sig til rette i deres nye sociale, kulturelle og juridiske kontekst. Artiklen diskuterer mediatorernes arbejde set i forhold til den multikulturelle agenda, som Catalonien bekender sig til.

Artiklens konklusion er, at mediatorerne først og fremmest fungerer som "normaliseringsagenter" (ibid., s. 419), som primært formidler normer og regler i den nye kontekst. Det drejer sig om såvel spansk lovgivning som om "blødere" normer for, hvordan man fx bør opdrage børn, eller bør opføre sig under en hospitalsindlæggelse. I forlængelse heraf trækker forfatteren på Roses (1999) begreb om *governmentality*, der igen bygger på Foucaults (1991) overvejelser om staten og *biopolitics*: Det handler for staten om, at de nyankomne tilpasser sig bedst (og hurtigst) muligt til den normalitet, der er den herskende i det modtagende samfund. Dermed er det, som finder sted, i højere grad en assimilatorisk dagsorden, frem for en (mere gensidig) integrationsdagsorden, som ellers er Cataloniens officielle politik på området. Samtidig kan disse mediatorer – især, når de mestrer en fleksibel tilgang, der tilpasses de personer, de arbejder med – gøre en betragtelig forskel i forhold til at hjælpe de nyankomne til rette i en ny kontekst.

Det andet studie i dette afsnit er "**Building social and cultural capital through learning about equality in youth work**" (Coburn, 2011), der belyser en indsats for udsatte unge med etnisk minoritetsbaggrund i Storbritannien. Indsatsen skulle lære de unge om blandt andet lighed, udvikle deres evner til problemløsning, gøre dem mere reflekterede i forhold til egne værdier og holdninger samt øge deres sociale kapital. Studiet er kvalitativt og følger en række unge (16-19 år), der deltager i et ungdomsprojekt. Studiet trækker på begreberne "*border pedagogy*" og "*boundary-crossing practices*" og retter sig imod såvel at støtte de unge til bedre at forstå sig selv og andre som til aktivt at skabe nye identiteter i det samfund, de lever i (Coburn, 2011, s. 480).

Konkret gik projektet ud på at styrke de unges sociale kapital igennem ungdomsarbejde på udvekslingsophold. Ved at bringe de unge sammen med grupper af mennesker, der var forskellige fra dem selv, ønskede man med indsatsen at fremme de unges forståelse af kompleksitet og forskellighed, og på hvilke måder deres etniske, religiøse, køns- og aldersmæssige identiteter var vigtige for dem selv. Forskerne bag studiet konkluderer, at disse længerevarende udvekslingsophold var i stand til

at fremme de unges evner til problemløsning, forøge de udsatte unges sociale kapital og gøre dem mere reflektive i forhold til såvel dem selv som i forhold til andre.

Det tredje studie er **“Transferring cultural knowledge and skills: Afghan teachers for Afghan Students in Montreal”** (Kirk, 2006). Dette studie er medtaget, fordi det bidrager med en anderledes synsvinkel på indsats i forhold til holdninger og værdier. Studiet er kvalitativt og stammer fra Montreal i Canada. Det bygger på frivillige kvindelige afghanske læreres erfaringer med at undervise canadisk-afghanske børn og om, hvordan lærerne... *“use their own professional understandings and skills to transmit the cultural knowledge and language skills which they believe are important for young Afghan Canadians and their families in Montreal”* (Kirk, 2006, s. 45). Det er altså et ”indefra”-perspektiv i en gruppe med etnisk minoritetsbaggrund, hvor perspektivet ikke primært er at tilpasse sig det modtagende samfund, men i stedet at fastholde kulturelle værdier i en ny kontekst.

De interviewede lærere indgik i en indsats, hvor cirka 50 canadisk-afghanske børn blev undervist i tre timer hver weekend. Undervisningen drejede sig såvel om at fremme børnenes færdigheder i deres modersmål, som at fremme det, der med et afghansk begreb kaldes *“tarbia”*, som artiklen beskriver som følger:

Tarbia is a very important concept for Afghan children and their parents, and therefore also for educators... [T]here are four especially important aspects of good tarbia: good and clean language, respect for elders and parents, bodily cleanliness, and hospitality. Children who have tarbia are polite, obedient, respectful, sociable, and peaceful. They know how to eat, sit, dress, and pray properly. They do not fight unnecessarily and they do as their parents suggest. In contrast, children with bad tarbia, (“be tarbia” or “without tarbia”) are rude, antisocial, and argumentative... The teachers see their role as preserving the cultural traditions, mores, and values of Afghan culture, but at the same time helping the children to understand and effectively negotiate the differences between the cultural traditions and expectations of their parents and other family members, and those of their teachers and non-Afghan peers (ibid., s. 48).

Som det fremgår af ovenstående citat, handler den beskrevne indsats om fx at fastholde unges respekt og lydighed over for deres forældre – værdier, der af forfatteren fremhæves som vigtige og som værende under pres i en vestlig kontekst. Citatet kan udlægges som en støtte til at sikre social kontrol med de unge for at modvirke deres overgivelse til at blive *“rude, antisocial, and argumentative”*. Sidstnævnte ses ikke som en positiv udvikling mod ”mere selvstændige individer”, men derimod som et negativt tab af *“tarbia”* såvel som af identitet. Studiet pointerer dermed, at hvad der er positivt og efterstræbelsesværdigt ikke er objektivt givet, men kan anskues forskelligt i forskellige sociale fællesskaber.

4.4 Indsats i form af ”organiserede kulturmøder”

En del af de inkluderede studier handler om ”organiserede kulturmøder”, der har ganske stor relevans for indeværende følgeforskningsprojekt. Disse studier tager et kulturgeografisk afsæt og ser på møder imellem mennesker og de konkrete forandringsprocesser, sådanne møder i nogle tilfælde kan medføre.

Artiklen **“Living with difference: Reflections on geographies of encounter”** (Valentine, 2008) tager teoretisk afsæt i den klassiske *kontakt-hypotese*, formuleret af socialpsykologen Gordon Allport i 1954. Ifølge kontakthypotesen er den bedste måde at reducere fordomme og fremme social integration at bringe forskellige grupper sammen. Argumentet er, at man igennem kontakten lærer

hinanden at kende og derved begrænser frygt for det ukendte. Noget sådant kan være særligt aktuelt i forhold til fx unge, der lever i segregerede byområder, hvor bestemte normer og værdier er udbredte.

I de studier om "organiserede kulturmøder", der indgår i dette afsnit, bringes mennesker sammen med forskellige formål for øje. Overordnet ser artiklerne på to typer af formål: Dels møder, der skal facilitere accept af forskellighed. Og dels møder, der skal facilitere forandringer i en given retning. Med hensyn til møder, der skal facilitere accept af forskellighed, kan udgangspunktet fx være et ønske om at nedbryde folks fordomme, enten generelt eller i forhold til deres arbejdsmæssige dagligdag. Sidstnævnte betegnes ofte "*diversity training*". Det handler altså ikke så meget om at skabe forandringer i, hvordan folk forholder sig til sig selv og til deres eget liv, som om, hvordan de forholder sig til andre.

Med hensyn til møder, der skal facilitere forandringer i en given retning, kan det handle om en stats ønske om at påvirke sine borgere på bestemte måder. Her trækker Wilson i artiklen "**Learning to think differently: Diversity training and the "good encounter"**" (Wilson, 2013) på forfattere som Michel Foucault og Nicolas Rose og deres brug af begrebet "*governmentality*". Dette begreb kan oversættes til *politiske ledelsesformer eller strategier* og handler i høj grad om, hvordan en stats ledelse søger at påvirke sine borgere. Begrebet bruges fx i forhold til sundhedsadfærd, hvor man søger at påvirke den enkelte borger til en sundere levevis – ikke bare for individets egen skyld, men også fordi dette tjener staten bedst, fx i forhold til at begrænse udgifterne på sundhedsområdet. Dermed handler det om at få borgerne til *selv* – af egen fri vilje – at ændre sig i bestemte retninger. Som Wilson skriver, søger staten at producere "*advanced liberal citizens*" (Rose, 1999) på måder, der alle er optaget af...

...the adoption of techniques for ethical self-improvement or what Rose (2008, p. 27) refers to as an 'ethopolitics' where individuals are encouraged to judge and act upon 'their sentiments, beliefs, and values' to make themselves 'better than they are. (Wilson, 2013, s. 75).

En sådan tilgang kan, alt efter perspektivet, ses som en produktiv måde at lede et moderne samfund, eller som en form for magtudøvelse igennem, hvad der konstitueres som "*the normal state of things*" (ibid.).

I forhold til, hvilke forandringer sådanne indsatser kan medføre, er den forskningsmæssige viden meget begrænset. Som Wilson (2013), skriver:

[W]hilst such a concern with changing behavior encompasses all manner of areas from the environment, healthy living, and good parenting (...) it is worth remembering that as Painter (2006) suggests, remarkably little work examines the extent to which state endeavors have been achieved, let alone how they might be distinguished from other influences that shape 'the contemporary common sense' and forms of deliberation. (Wilson, 2013, s. 75).

En vigtig grund til den begrænsede viden om, hvilke reelle ændringer indsatserne resulterer i, er, ifølge Wilson, at man i denne form for styring ikke har en tilstrækkelig forståelse for hverken subjektivitet, eller for betydningerne af den mikro-kontekst, som hverdagslivet udspiller sig i.

I artiklen "**Biographical narratives of encounter: The significance of mobility and emplacement in shaping attitudes towards difference**" (Valentine og Sadgrove, 2014) diskuterer forfatterne én måde, hvorpå sådanne organiserede kulturmøder potentielt kan føre til forandring.

Forandring kan ske, hvis der i sådanne workshops forekommer det, som sociologen Anthony Giddens kalder *"fateful moments"* (Giddens, 1991). Netop ved at søge at skabe et *"safe space"*, via dialog om vigtige og sensitive emner, og ved eksponering til fx andre folks livshistorier og erfaringer, søger organiserede kulturmøder at skabe en mulighed for, at der kan skabes forandring i individuelle deltageres liv. Artiklen argumenterer for, at oplevelser i en workshop – hvis disse oplevelser er i samklang med andre begivenheder og erfaringer – kan få karakter af et individuelt *"tipping point"*, hvor en (muligvis) varig forandring indtræder.

Hvis sådanne organiserede kulturmøder skal være virkningsfulde kræver det en åbenhed over for det ukendte, som i sig selv indebærer en risiko. Sådanne møder kan nemlig skabe...

...momentary destabilizations where borders are shifted, exposed, crossed, made, unmade and undermined. Whilst these might be read as threatening – as some form of security breach – a number of scholars not only render such destabilization ordinary but a site of emergent politics and pedagogy [...It should thus] not necessarily be read as the experience of failed mastery, but where 'all kinds of significant transformations happen' (Wilson, 2017, s. 456).

Den ambivalente betydning af en sådan "destabilisering" kan beskrives med et citat af filosofen Derrida: *"Chaos is at once a risk and a chance"* (Galal, 2017: 56). Dermed kan der i sådanne organiserede kulturmøder også optræde stærke følelser som *"agitation and rage"* (Wilson, 2013, s. 73). Dette skal de ansvarlige for sådanne indsatser være i stand til at håndtere på betryggende måder.

Artikler, fremfundet ved litteratursøgningen, der empirisk belyser forskellige former for organiserede kulturmøder, er de følgende:

- **"Dialogens arrangement: Når muslimer og kristne mødes"** (Galal, 2017). Artiklen undersøger organiseret religionsdialog imellem kristne og muslimer, såvel i Danmark som i Egypten.
- **"It doesn't matter if you're black or white: Negotiating identity and Danishness in intercultural dialogue meetings"** (Riis, 2017). Artiklen handler om "Kulturmødeambassadørerne", der ønsker at fremme positive kulturmøder og øge den sociale sammenhængskraft. Deres ambassadørkorps rummer både "synlige" og "usynlige" minoriteter. Det drejer sig primært om henholdsvis unge med ikke-vestlig baggrund og om unge med dansk-tysk baggrund.
- **"Learning to think differently: Diversity training and the 'good encounter'"** (Wilson, 2013). Artiklen tager afsæt i *"diversity workshops"* i Storbritannien, der har til formål at nedbryde folks fordomme, fx om personer med anden etnisk baggrund end dem selv. Den fokuserer især på det transformative potentiale, men også på den usikkerhed og risiko, der kan være i mobiliseringen af affekt (som fx skam eller vrede) i mødet med "den anden".
- **"In the contact zone: Engineering meaningful encounters across difference through an interfaith project"** (Mayblin, Valentine og Andersson, 2016). Artiklen handler om et forløb i England, hvor to cricket-klubber lavede forskellige fælles aktiviteter. Klubberne var for unge mænd, der havde henholdsvis jødisk og muslimsk baggrund, og kom fra forskellige (henholdsvis mere og mindre velstående) dele af den samme engelske by. Man ønskede at skabe en *"contact zone"* (Pratt, 1991), hvor man igennem interaktion kunne skabe mulighed for forandring i deltagernes viden, sociale relationer og fordomme om hinanden. Aktiviteterne inkluderede fx fælles cricket-kampe, besøg i henholdsvis en moske og en synagoge, og en weekendtur.

Erfaringer på tværs af de ovenstående studier er, at indsatserne, der kan betegnes "organiserede kulturmøder" ofte ikke tager tilstrækkeligt hensyn til den kontekst, som indsatserne indgår i. Det kan

handle om de klare socioøkonomiske forskelle imellem fx unge med jødiske og muslimske baggrund, som kan være vanskelige at tale om (Mayblin m.fl., 2016), eller om det bredere diskursive landskab om "danskhed" i forhold til unge, født i Danmark, men med (synlig) etnisk minoritetsbaggrund. Her kan øvelser som dem der fx faciliteres af Kulturmødeambassadørerne, hvor man skal stille sig forskelligt, alt efter om man "føler sig som dansk" eller "ikke føler sig som dansk", medføre modstand i form af deltagere, der stiller sig midt på gulvet, frem for at vælge side (Riis, 2017). En dominerende mediedagsorden kan fx få stor betydning for, hvad der kommer til at udspille sig i en konkret aktivitet, og dermed blive en kontekst, der er vanskelig at se bort fra (Valentine og Sadgrove, 2014).

En anden gennemgående pointe fra studierne af organiserede kulturmøder er, at indsatserne ikke tager tilstrækkeligt hensyn til eksisterende magtforhold, fx i forhold til, hvem der definerer det gældende normalitetsbegreb, eller i forhold til den udsathed, som mange minoriteter må leve med (Valentine, 2008).

På tværs af studierne konkluderes også, at det er tvivlsomt, om de forandringsprocesser, der søges stimuleret, og som eventuelt kan forekomme i et (normalt kortvarigt) organiseret kulturmøde, får varig karakter. Hvis den omkringliggende kontekst – som det normalt vil være tilfældet – ikke forandres, er det begrænset, i hvilket omfang en lille, lokal indsats kan lede til varig forandring (Wilson, 2013). Uanset de forandringer, der muligvis kan opleves under selve aktiviteten, vender deltagerne tilbage til det samme, som de forlod (Galal, 2017), hvorfor sådanne aktiviteters effekter såvel over tid, som i forhold til en større skala, er tvivlsomme. Undtaget herfra kan være individer, hvor en aktivitet – evt. på grund af tidligere eksponeringer – medfører en form for "*fateful moment*", der kan føre til varig forandring.

4.5 Indsatser i forhold til kvindelig omskæring

Til slut i dette kapitel skal nævnes nogle studier om indsatser imod kvindelig omskæring, også kaldet kønslemlæstelse eller FGM, "*female genital mutilation*". FGM forekommer især i nogle afrikanske lande, og studier herfra viser, at traditionen kan være svær at ændre. Med migration er kvindelig omskæring kommet til Europa. Studierne er medtaget i denne delrapport, fordi FGM kan anskues som en praksis, der er knyttet til dybereliggende holdninger knyttet til kulturelle normer og værdier. På baggrund af litteratursøgningen har vi valgt at fremhæve fire artikler, der omhandler indsatser for at ændre holdninger og praksisser i forhold til FGM. Disse indsatser handler i høj grad om at forebygge, at forældre lader deres døtre omskære.

Det første studie hedder "**A realist synthesis of controlled studies to determine the effectiveness of interventions to prevent genital cutting of girls**" (Berg & Denison, 2013) og er ikke fra en migrationskontekst. Det er et metastudie, der ser på virksamheden af indsatser imod FGM, i forskellige afrikanske lande. Artiklen tager afsæt i, at et tidligere meta-review har vist begrænset virksamhed af sådanne indsatser, men studiet tog ikke hensyn til, i hvilken grad indsatserne var tilpasset den lokale kontekst. Dette ser Berg & Denison (2013) på i deres studie, som er et review, der fokuserer på "*what is it about this programme that works for whom in what circumstances*" (ibid., s. 323). Deres metastudie tager udgangspunkt i en litteratursøgning, der oprindeligt resulterede i over 6.000 hits. Efter omfattende screening tager artiklen afsæt i de otte studier, der har undersøgt virksamhed af FGM-indsatser, primært ved brug af et design med henholdsvis en interventions- og en kontrolgruppe. En af disse indsatser er fra Egypten (Mounir, Mahdy & Fatohy, 2003), hvor FGM

er udbredt. Her deltog unge universitetsstuderende kvinder i en 2x1 times workshop med vidensformidling, rollespil og gruppediskussioner om reproduktiv sundhed. Studiet viser, at denne indsats klart hævede deltagerens vidensniveau, der dog også var på et meget lavt niveau inden indsatsen.

Andre studier, gennemgået i Berg & Denison (2013) omhandler langt større indsatser, hvor forskellige interventioner blev anvendt samtidig. Det kunne fx dreje sig om mediekampagner, møder, og implementering af lokale programmer for at forbedre kvinders sundhed. Et studie i Nigeria (med knap 500 personer i henholdsvis indsats- og kontrolgruppe) viser positive forandringer efter en bred, flerstrengt indsats i et lokalsamfund. Studiet viser, at efter indsatsen var andelen, der ønskede at omskære deres døtre, faldet, mens andelen, der troede på, at andre medlemmer af lokalsamfundet ønskede at ophøre med FGM, var steget. Virksomheden af disse indsatser knyttes til at de er flerstrengede, og rettet imod både individ- og gruppeniveau. En anden virksom faktor, der fremhæves, er, at indsatsen ikke anvendte en fordømmende tilgang men derimod et fokus på refleksion. Forfatterne beskriver det således:

[r]ather than outright condemnation, it seems the programme promoted careful reflection on what FGM/C [female genital mutilation/cutting, red.] meant in the target culture and why it was perpetuated (Berg & Denison, 2013, s. 326).

Andre indsatser havde varierende succes, afhængig af konteksten. Således blev to relativt ens indsatser udført blandt henholdsvis en muslimsk minoritet i Etiopien (godt 400 personer i alt indsats- og kontrolgruppe) og en gruppe flygtninge i Kenya med somalisk baggrund (godt 700 personer i alt i indsats- og kontrolgruppe) – med meget forskelligt resultat. I begge kontekster blev flere teknikker anvendt samtidig: Informationskampagner, lokale møder og teaterforestillinger m.m. I den etiopiske kontekst førte indsatsen til en signifikant forøgelse af andelen, der anså FGM for at være en krænkelse af kvinders rettigheder. Noget sådan var dog ikke tilfældet for den tilsvarende indsats i Kenya. Forskellen forklares med, at hvor man i den første kontekst havde succes med at engagere lokale religiøse ledere, var dette ikke tilfældet i den anden kontekst. Endvidere stod forskellige organisationer bag indsatserne. I den anden kontekst (i Kenya) blev indsatserne forestået af en kristen gruppe, hvilket opleves at have vanskeliggjort forandringsarbejdet, da det handlede om at ændre en religiøst forankret praksis i en gruppe med muslimsk baggrund.

En anden indsats, der ikke resulterede i de forventede resultater, var et uddannelsesprogram for at begrænse FGM, bygget op som fire moduler, der blev implementeret i tre vestafrikanske lande. De begrænsede effekter knyttes til udfordringer med at skaffe opbakning fra lokale religiøse ledere, til begrænset kobling til religion i uddannelsesprogrammet og til manglende hensyntagen til lokale kønsstrukturer. Disse forhold var centrale for, at tiltaget fik et dårligt rygte, hvilket fx medvirkede til et højt frafald i indsatsen.

Samlet set konkluderer Berg & Denison (2016) i deres meta-review, at de mest anvendte og potentielt mest virksomme indsatser til at ændre holdninger og praksisser i forhold til FGM er 1) at give information om de sundhedsmæssige konsekvenser af FGM og 2) at bruge rollemøder, der skal skabe identifikation og advokere for de ønskede forandringer. Samtidig viser analysen, at der er en stærk kobling imellem FGM og religion, hvorfor det er vigtigt at få lokale religiøse leders støtte og engagement. Studiet indikerer, at indsatser, der søger at skabe forandring ved brug af religiøse, frem for sundhedsmæssige, argumenter, kan være mere virkningsfulde. Endelig peger analysen på, at det er vigtigt at bruge facilitatorer fra det lokale miljø for at sikre, at budskaberne formidles med den nødvendige sproglige kompetence og med en høj grad af sensitivitet.

De næste tre studier er alle fra en migrationskontekst. Det første studie er **“The applicability of behavior change in intervention programmes targeted at ending female genital mutilation in**

the EU: Integrating social, cognitive, and community level approaches” (Brown, Beecham & Barrett, 2013). Denne artikel tager afsæt i, at uanset ønsker fra fx EU og WHO om at begrænse udbredelsen af FGM har fremskridtene været begrænsede. For bedre at forstå, hvorfor dette er tilfældet, har Brown m.fl. indsamlet data i udvalgte migrantmiljøer i Holland og Storbritannien. Data er blevet indsamlet af personer, der selv var en del af disse miljøer og var blevet oplært til formålet. Denne tilgang blev vurderet som velegnet på grund af emnets komplekse og følsomme karakter. Studiet identificerer og diskuterer fire strategier, der anvendes for at søge at skabe ændringer i holdninger og praksisser i forhold til FGM. Det drejer sig om følgende:

- Fokus på kropslig og seksuel integritet
- Fokus på menneskerettigheder
- Fokus på lovgivningens rammer
- Fokus på sundhed.

Studiet fremhæver, at alle disse tilgange har deres svagheder. Eksempelvis kan fokus på (kvinders) seksuelle integritet blive oplevet som ”for vestlig” af målgruppen – noget, der også gør sig gældende i forhold til at have fokus på menneskerettigheder. I forhold til rettigheder kan (individets/barnets) frihed i forhold til kropslige indgreb opleves som værende i konflikt med friheden til at praktisere sin religion og til ikke at blive udsat for diskrimination. Her kan fortsat støtte til FGM ses som en måde, hvorpå etniske minoritetsmiljøer søger at fastholde deres identitet (Brown m.fl., 2013, s. 3). Indsatser med fokus på lovgivning kan være udfordret af det faktum, at lovgivning imod FGM er vanskelig at håndhæve (se Mirza, 2018, for den danske lovgivning på området), ligesom denne tilgang indebærer en risiko for, at FGM skjules endnu mere, end det allerede er tilfældet. En sundhedsfokuseret tilgang ses som den mest ”apolitiske” og virkningsfulde. Ved en sådan tilgang ses dog en tendens til, at FGM ikke ophører, men at alvorligere former for FGM i stedet erstattes af mildere former.

På baggrund af dataindsamlingen i de to europæiske lande argumentere forfatterne for, at man – uanset hvilken fokus en intervention anlægger – har behov for såvel at tage hensyn til eksisterende sociale konventioner, som til at arbejde på såvel individniveau som gruppeniveau. Med hensyn til sociale konventioner kan FGM have stor betydning for migrantfamiliers status og for deres døtres muligheder for fx at blive godt gift. Dermed er der et behov for bredere forandringer i givne miljøer, for at individuelle forandringsprocesser ikke medfører for store udfordringer for den enkelte, fx i form af et stigma i egen etniske gruppe. Forfatterne argumenterer således for, at grundet...

...the social aspects characteristically associated with FGM, including gender norms, power relations, and the level of social capital associated with the practice, it is fundamentally important that behaviour change approaches adopt a holistic approach (...) We essentially argue that behaviour change approaches cannot only focus on the individual and thus neglect the wider social dynamics nor can community based approaches, such as social convention theory, overlook intrapersonal and interpersonal aspects located at the individual level. (Brown m.fl., 2013, s. 2).

Når der har været så begrænset succes med FGM-interventioner i Europa, mener forfatterne, at det kan knyttes til det faktum, at disse indsatser primært har rettet sig imod det individuelle niveau. I stedet argumenterer de for, at nye indsatser bør indledes med...

... a process of community based participatory action research and/or exploration of the current belief systems relevant to any given community before conducting any behaviour change (...) Furthermore, these methods are consistent with group decision making and allowing the community to take ownership of the change strategies. What we suggest is

that, where community-based action is taken in collaboration with those interested in application of behavioural change approaches, an approach that combines community and individualistic approaches is fostered. (Brown m.fl., 2013, s. 10).

Shell-Duncan m.fl. (2010) understreger vigtigheden af støttende sociale fællesskaber, hvor man kan tale sammen om de forandringsprocesser, man gennemgår, som vigtige for, om sådanne forandringer forankres eller ej.

Ud over kontekstsensitive indsatser, der også retter sig imod gruppeniveau, argumenterer Brown m.fl. (2013) også for, at man bør sikre, at følelsesmæssige og sociale dimensioner af folks liv adresseres. Sådanne tilgange kræver selvsagt både tid og ressourcer men vil, ifølge forfatterne, være den bedste vej hen imod at skabe de ønskede ændringer.

Andre indsatser undersøges i artiklen **“Belief systems enforcing female genital mutilation in Europe”** (Alhassan, Barrett, Brown & Kwah, 2016). Artiklen beskriver et stort kvalitativt studie (med i alt 275 interview i Spanien, Portugal og Italien), der ønsker at belyse de *“belief systems”*, der ligger til grund for videreførelsen af FGM efter migration til Europa. Fokus er på migranter fra Senegal, Gambia, Guinea-Bissau, Etiopien og Eritrea, der er immigreret til Spanien, Portugal og Italien. Til dataindsamling er brugt lokalt forankrede personer, såvel af sproglige hensyn som for at skabe tryk og øge kvaliteten af de indsamlede data. Studiet konkluderer, at når immigranterne i mange tilfælde ønsker at fortsætte deres praksis med FGM, skyldes det holdninger knyttet til religion og seksualitet. Forståelsen af, hvad der udgør en ærbar kvinde, og praksisser omkring ægteskab er særligt centrale i videreførelsen af FGM. Af stor betydning er også de sociale forventninger til praksisserne samt de sanktioner, der kan rettes imod individer, der afviger fra den forventede norm. Disse forventninger og sanktioner er forankret både blandt andre migranter i Europa og i miljøer i oprindelseslandene.

Studiet fremhæver, at når videreførelsen af FGM kan knyttes til såvel forældres individuelle holdninger og praksisser som til sociale fællesskaber, må en forandringsskabende indsats også rette sig imod begge disse niveauer. En væsentlig pointe er forældres bekymringer for, at deres børn kommer på afveje. Forældrene kan opleve, at det er udfordrende at opdrage børn i en vestlig kontekst, hvor de frygter, at en lavere grad af forældrekontrol med børn og unge kan føre til problemer med fx promiskuitet og forbrug af alkohol og stoffer. En måde at sikre kontrol med ens døtre på er omskæring, der menes at nedbringe pigers seksuelle drifter i et miljø, der opleves som hyper-seksualiseret. En anden pointe er, at FGM opleves som et vigtigt element i bevarelsen af familiernes kulturelle identitet. Med de mange udfordringer og den marginaliserede samfundsmæssige position, der kan følge med migration, kan støtte fra ens etniske minoritetsnetværk være central for at klare sig, hvilket kan øge den oplevede vigtighed af at fastholde en tradition som FGM. Artiklen pointerer, at det fx kan være vanskeligt for piger at få gode ægtefæller, hvis de ikke er omskåret.

Endelig konkluderer studiet, at det er vigtigt at skaffe sig en god forståelse for, hvad der ligger bag holdninger og praksisser, man fra det modtagende samfunds side kan ønske sig at ændre. Her peger studiet fx på forskelle imellem de tre undersøgte etniske grupper, hvorfor man ikke skal have en *“one size fits all”*-tilgang. En sådan forståelse kan, som i studiet af Alhassan m.fl. (2016), oparbejdes gennem dybtgående feltarbejde, udført af individer, der har en etableret position i de miljøer, man ønsker at påvirke.

Vigtigheden af at bruge lokale repræsentanter til dataindsamling er også konklusionen i et studie blandt mænd med somalisk baggrund i USA – **“Perceptions of obstetrical interventions and female genital cutting: Insights of men in a Somali refugee community”** (Johnson-Agbakwu, Helm, Killawi & Padela, 2014). Dette studie viser dels, at det er vigtigt at forstå konsekvenserne af

de store forandringer i kønsrelationer, som migrationen til Vesten medfører. Og dels konkluderer studiet, at mændene ofte var kritiske i forhold til den fortsatte praksis af FGM. Dermed kan de også spille en vigtig rolle i forhold til at begrænse omfanget heraf.

Den sidste artikel, der belyses i dette afsnit, er fra Norge, og har titlen "**Internalizing knowledge and changing attitudes to female genital cutting/mutilation**" (Lien & Schultz, 2013). I dette studie fulgte to forskere et antal familier med somalisk og gambisk baggrund i en treårig periode og indsamlede data i form af deltagerobservationer, fokusgruppeinterview og individuelle interview. I løbet af perioden ses, hvorledes nogle af immigranterne skifter holdning til kvindelig omskæring. I perioden blev der afholdt blandt andet konferencer og seminarer i Norge, organiseret af såvel offentlige myndigheder som NGO'er, med det formål at ændre holdningen til kvindelig omskæring. Oplægsholderne her havde primært etnisk minoritetsbaggrund.

Forskellige begivenheder blev modtaget forskelligt, blandt andet i forhold til, hvor stor troværdighed deltagerne tillagde oplægsholderne. Et seminar, der viste sig at være særligt virkningsfuldt, blev afholdt af en kvindelig, gambisk læge. Et virkemiddel hun brugte var at synge den "hemmelige sang", der synges, når piger omskæres. Brugen af denne sang gav dels lægen troværdighed – viste, at hun vidste, hvad det drejede sig om, fordi hun selv havde prøvet det – og gav følelsesmæssig resonans i forhold til tilhørernes egne barndomserfaringer. Som forfatterne skriver:

Present in the lecture hall, we as researchers could observe that several of the women had tears in their eyes when the doctor was singing the secret song from the ritual. Through these varieties of means, the whole person was targeted, both intellectually and emotionally. This enabled information to sink in, so that, in the end, there was a group of women leaving the seminar who had changed their attitude to the issue. (Lien & Schultz, 2013, s. 4).

Med afsæt i blandt andre Mackies arbejde omkring samspillet imellem internalisering af ny viden og "tipping points" i forhold til forandringer i holdninger og adfærd (Mackie, 1996; Mackie & LeJeune, 2009) finder Lien & Schultz fire faktorer som vigtige for den forandringsproces, som nogle af deltagerne gennemgår i den treårige periode:

- Flere eksponeringer til et budskab om, at forandring er vigtig, da en enkeltstående eksponering ofte har begrænset effekt. Denne pointe understreger samtidig vigtigheden af enkeltstående eksponeringer, der over tid kan bidrage til at skabe forandringer.
- Brug af forandringsagenter med etnisk minoritetsbaggrund, som har status og anseelse i de grupper, de holder oplæg for, kan være virksomt.
- Viden om, hvordan praksisser fra oprindelseslandet kan være skadelige, kan være virksomt.
- Evnen til at engagere tilhørerne følelsesmæssigt i forhold til deres egne erfaringer, fx i forhold til, hvordan en given praksis påvirkede dem selv som børn, kan have stor effekt.

Studiet viser også, at personer, der ændrer holdninger til kvindelig omskæring, kan opleve forandringsprocessen som en smertefuld transformation. Tilegnelse af holdninger og værdier er en social proces, og den sociale kontekst for en sådan transformation har derfor stor betydning. En praksis som kvindelig omskæring handler i høj grad om, hvad man fx i den udvidede familie anser for rigtigt, ligesom der i sådanne sociale fællesskaber kan være repressalier, hvis man ønsker forandringer. Sociale fællesskaber, hvor man kan tale sammen om de forandringsprocesser, man gennemgår, har dermed stor vigtighed i forhold til, om disse forandringer får mere varig karakter eller ej.

Efter denne gennemgang af litteratur, med særlig relevans for indsatser rettet imod æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol, belyser næste kapitel litteratur, der primært har relevans for indsatser målrettet forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme.

5 Kilder om indsatser i forhold til forebyggelse af radikalisering og ekstremisme

I dette kapitel præsenterer vi de inkluderede kilder med relevans for følgeforskningsprojektets fokus på holdningsbearbejdning som metode til at forebygge radikalisering og ekstremisme.

De inkluderede kilder har vi opdelt i tre emner:

- Udfordringer ved at evaluere indsatser på området
- Erfaringer fra forebyggende indsatser
- Mulige negative konsekvenser

5.1 Udfordringer ved at evaluere indsatser på området

En del af litteraturen på ekstremismeområdet omhandler de udfordringer, der kan være forbundet med at evaluere forebyggende indsatser på området. Det er generelt vanskeligt at undersøge, hvordan forebyggende indsatser virker – også på andre områder end ekstremismeområdet. Denne udfordring bliver større jo længere ned i forebyggelsestrekanten (beskrevet i afsnit 3.1.2), man bevæger sig – og er dermed særlig stor i de brede forebyggelsesindsatser, der er i fokus i denne følgeforskningsopgave.

Der er således meget begrænset viden om, "hvad der virker". Som en forsker fra Holland formulerer det: *"In fact, after more than a decade of counter-radicalisation policy and CVE [=Countering Violent Extremism, red.] programmes, effect evaluations remain scarce. To put it bluntly, as scholars we hitherto cannot answer the question of "what works" in countering violent extremism"* (Gielen, 2017, s. 1). Tilsvarende konkluderes det i en rapport fra Danmark at...

... there are no evaluations of the effects of initiatives, only evaluations of their implementation which means that there is not a lot of knowledge on the basis of which informed decisions can be made (Hemmingsen, 2015, s. 13)

Manglen på viden om, "hvad der virker" i forhold til at forebygge radikalisering og ekstremisme, hænger blandt andet sammen med, at fænomenerne er sjældent forekommende, og at man i sagens natur vanskeligt kan vurdere, hvad der var kommet til at ske, hvis givne individer *ikke* havde deltaget i bestemte former for indsatser. I forlængelse heraf argumenterer forskere på området for, at der ikke eksisterer nogen konsensus om, hvordan man bør evaluere indsatser på området (Harris-Hogan m.fl., 2016). Som COWI skriver i en evaluering af udvalgte danske initiativer på området:

En af udfordringerne ved evalueringen er, at det er udfordrende at opgøre indsatsernes effekt kvantitativt, da der ikke kan sættes tal på, hvor mange og hvilken type voldelige handlinger der ikke er begået, eller hvilken radikaliseringsproces, som ikke er startet som følge af indsatsen. (COWI, 2014, s. 7)

Disse udfordringer ved at evaluere forebyggelsesindsatser øges også ved den tidligere nævnte mangel på klare definitioner, såvel af begreberne radikalisering og ekstremisme, som af, hvad man fx skal have som succeskriterier på området. Som Ann-Sophie Hemmingsen (2015) skriver i en rapport om den danske indsats:

As indicated several times, the lack of clear definitions of radicalization and extremism continues to be a challenge. So too does the lack of any consensus over what the problem is and what the exact aim, or success criteria, of preventive efforts is. These challenges could most likely be minimized through a wholehearted effort to evaluate the effects of existing initiatives because such a process would necessarily establish common definitions and success criteria and simultaneously flush out any symbolic gestures. As in other countries, there have been evaluations of the implementation and the output of efforts in Denmark, but so far none of the actual outcomes and effects. (Hemmingsen, 2015, s. 40)

I den seneste danske kortlægning af viden om ekstremisme og viden om forebyggelse af ekstremisme konkluderes det ligeledes, at der begrænset viden om, hvordan indsatser målrettet forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme virker, da der ikke aktuelt er studier, der systematisk anvender effektstudier med kontrolgruppe til at undersøge effekten af indsatser (Rambøll, 2018, s. 36).

Den begrænsede viden, om virkninger af forebyggende indsatser i forhold til radikaliserings og ekstremisme, kommer eksempelvis til udtryk, ved at der i forebyggelseslitteraturen trækkes på erfaringer om *exit* fra ekstremistiske og radikale miljøer, fx Larsen (2018) og Rambøll (2018). Den manglende evaluering af effekten af forebyggende indsatser i forhold til radikaliserings og ekstremisme kan skyldes, at målgruppen for disse forebyggende indsatser er vanskelig at komme i kontakt med (Rambøll, 2018).

Udfordringer med at vurdere, i hvilket omfang forskellige indsatser er virkningsfulde, øges endvidere, som tidligere nævnt, jo længere "ned" i forebyggelsespyramiden man bevæger sig – altså når man bevæger sig imod brede forebyggende indsatser af mere "blød" karakter. Denne observation har klar relevans for VIVEs følgeforskning, der netop skal rettes imod en sådan bred, forebyggende indsats, hvor deltagerne ikke er udvalgt, fordi de fx anses for at være i særlig risiko for radikaliserings.

At det er meget svært at evaluere indsatser på området fremgår også af artiklen **"What is countering violent extremism? Exploring CVE policy and practice in Australia"** (Harris-Hogan m.fl., 2016). Artiklen tager afsæt i vigtigheden af at få et bedre overblik over de mange forskellige CVE-indsatser i Australien. I perioden fra 2010 og frem identificerer forfatterne 87 australske CVE-projekter, som de efterfølgende systematiserer efter, hvilket niveau indsatserne ligger på. Analysen viser, at langt hovedparten – næsten 90 % – af projekterne ligger på det primære niveau og altså er generelt forebyggende indsatser. Herom skriver forfatterne:

It is inevitably difficult to demonstrate causal links between CVE program outcomes at the primary or preventative stage, and clear counter-terrorism goals (Chowdhury Fink, Romaniuk & Barakat, 2013). This is even more difficult at the Building Community Resilience/social cohesion program level where 'prevention' efforts are more diffuse and often duplicated in other sectors beyond CVE. Indeed, given that such projects mostly have an overwhelming focus on a broad range of social issues confronting entire communities, there is a risk that such programs will have little or no direct impact on CVE beyond the broad assumption that increasing community resilience and social cohesion will lead to an overall reduction in the number of individuals who might radicalize (Harris-Hogan m.fl., 2016, s. 12).

Kritik af diffuse, forebyggende projekter, med et generelt fokus på at øge "social sammenhængskraft", har også været meget tydelig i Storbritannien. Et vigtigt argument i denne kritik er, at generelle indsatser i forhold til udvalgte befolkningsgrupper kan virke stigmatiserende, hvorved man risikerer at gøre mere skade end gavn. Dette emne belyses nærmere i afsnit 5.3.

I næste afsnit går vi over til at beskrive centrale pointer fra studier, som vi har inkluderet på baggrund af deres relevans i forhold til indsatser, der sigter på at forebygge radikaliserings og ekstremisme, uanset de vanskeligheder, der kan være ved at undersøge området.

5.2 Erfaringer fra indsatser i forhold til forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme

Det første studie, der indgår i dette afsnit, undersøger indsatsernes virkning i forhold til at forandre deltagerens holdninger er artiklen **"Identifying and changing the normative beliefs about aggression which lead young muslim adults to join extremist anti-semitic groups in Pakistan"** (Amjad & Wood, 2009). Artiklen bygger på to studier fra Pakistan. I det første studie deltog 144 universitetsstuderende, der alle blev bedt om at udfylde et spørgeskema i forbindelse med "at måle holdninger". Skemaet indeholdt blandt andet spørgsmål om holdninger til jøder – eksempelvis i hvilken grad man anså det for acceptabelt at gøre skade på jøders ejendele, tale negativt om jøder i offentligheden og videresende anti-semitiske e-mails. Tre dage senere blev disse deltagere kontaktet af en studerende fra deres klasse, som stillede dem nogle få spørgsmål om deres interesse for forskellige aktiviteter blandt studerende. Disse aktiviteter var fx en bogklub, og om de var interesseret i at melde sig til en "muslimsk ungdomsbevægelse". Den muslimske ungdomsbevægelse blev beskrevet som en bevægelse, der skulle forsvare muslimsk identitet og ære ved at gå imod Islams fjender, eksempelvis jøder. Svarmulighederne var 1) interesseret i at blive medlem, 2) ikke interesseret eller 3) man var i tvivl, og derfor gerne ville modtage yderligere materiale.

Dette første studie viser, ikke overraskende, at mere anti-jødiske synspunkter korrelerer med en større interesse for at høre mere om, eller blive medlem af, den anti-jødiske ungdomsbevægelse. I det andet studie indgik 92 muslimske studerende, der blev inddelt i en indsats- og en kontrolgruppe. De to grupper deltog hver i en forelæsning (af 1 time og 40 minutters varighed). Indsatsgruppens forelæsning handlede om jødeforfølgelsens historie, om hvor venligt profeten Muhammed havde behandlet jøderne i islams første dage og om det fælles udgangspunkt for islam og jødedom. Kontrolgruppen deltog i en forelæsning om et andet emne. Oplægget blev efterfulgt af en levende debat blandt deltagerne. I dagene efter oplæggene blev de 92 studerende tilsvarende kontaktet af en studerende fra deres klasse med hensyn til, om de var interesseret i at melde sig til forskellige aktiviteter, herunder en (anti-jødisk) muslimsk ungdomsbevægelse. Her viser data, at personer fra indsatsgruppen langt sjældnere end personer fra kontrolgruppen meldte sig til den anti-jødiske ungdomsbevægelse, og at de også sjældnere ønskede yderligere informationer om den. Artiklen konkluderer, at en grund til, at den begrænsede intervention havde så overraskende stor effekt var, at... *"...the normative beliefs of the students were not very strongly held, and were relatively amenable to change"*. (Amjad & Wood, 2009, s. 518). I artiklen kobles det, at det var muligt at ændre holdning blandt de studerende således til, at der ikke var tale om særligt stærke holdninger hos de studerende. Set i forhold til vores tidligere skelnen mellem henholdsvis overfladiske og dybereliggende holdninger, skulle resultaterne således indikere, at synet på jøder ikke er dybt forankret, og derfor kan påvirkes via eksempelvis oplysning/ny viden. Dette kan, som beskrevet i afsnit 2.3, virke overraskende. Her er det dog interessant, at oplysningen i indsatsen tager udgangspunkt i deltagerens egen religion, hvilket evt. kan have bidraget til at legitimere den nye viden.

Et andet studie – **"Increasing self-esteem and empathy to prevent violent radicalization: a longitudinal quantitative evaluation of a resilience training focused on adolescents with a dual identity"** (Feddes, Mann & Doosje, 2015) – er en longitudinel evaluering af det hollandske "Project Diamant". Studiet bygger på data fra 46 unge med muslimsk baggrund, der blev betegnet som

"muligvis sårbare i forhold til radikalisering". Disse unge deltog i et tre måneder langt projekt. Projektet var opbygget i tre moduler med titlerne "turning point", "intercultural moral judgment" og "intercultural conflict management".

Studiet evaluerer indsatsen på baggrund af forskellige surveybaserede før- og eftermålinger blandt deltagerne. Forskellige surveyinstrumenter blev anvendt til at måle blandt andet selvværd, handlekraft ("agency"), narcissisme, empati m.m. Studiet konkluderer blandt andet følgende:

The evaluation study supports our predictions that resilience training Diamant significantly increases reported agency while a marginal significant increase of reported self-esteem, empathy, and perspective taking was found. The data also supported the notion that the training counters violent radicalization as attitudes toward ideology-based violence and own violent intentions decreased significantly over time. A negative side effect was found as the data showed a marginally significant increase of reported narcissism. Reports of relative deprivation and social disconnectedness did not change over time (Feddes m.fl., 2015, s. 406).

Forfatterne vurderer dermed denne indsats til at være virkningsfuld i forhold til målgruppen. Samtidig er det vigtigt at holde sig for øje, at denne hollandske indsats med en varighed på tre måneder var ganske omfattende. Den kan endvidere siges at være af en mere foregribende frem for af en bred og forebyggende karakter.

Et studie, som også er inkluderet, er artiklen "**Initiatives that counter violent radicalization but are perceived as suitable by targeted communities**" (Ali, Moss, Barrelle & Lentini, 2017). Emnet for studiet er, hvordan man bør formulere budskaberne for bedst muligt at forebygge radikalisering og ekstremisme. Studiet fremhæver vigtigheden af at formulere sit budskab på måder, som bliver opfattet på den intenderede måde af målgruppen. Studiet forgår i Australien og bygger på kvalitative interview med både personer, der tidligere havde været engageret i ekstremistisk kriminalitet, og med unge muslimer, der afviser ekstremisme. Undersøgelsen viser at...

...[t]he participants advocated initiatives that foster tolerance towards diverse perspectives, inspire individuals to trust their values and intuition, encourage civic engagement, improve the credibility of imams, and enable people to derive strength from their community (Ali m.fl., 2017, s. 43).

En yderligere pointe er, at sådanne indsatser også kan medvirke til at give deltagerne "a sense of significance and meaning in life – an experience that tends to prevent radicalization" (ibid.). At sådanne positive følelser i form af oplevelser af "life embeddedness" kan være væsentlie i arbejdet imod radikalisering og ekstremisme fremgår også af Lindekilde, Bertelsen & Stohls studie (2016) af europæiske fremmedkrigere. Studiet beskriver, at det er ...

...remarkable how much narratives about exclusion from intimate communities (friends, school, work, housing) and society in general (in terms of values, politically) stand out in the individual stories in our data; so do accounts about being at odds with social morals and laws (crime, street violence, gang activity) and feeling uncertain about one self, the future and one's role in life. Many informants describe feelings of emptiness, frustration, anger and apathy (Lindekilde m.fl., 2016, s. 864).

Sådanne observationer kan indikere, at arbejdet med at sikre social inklusion kan have positive forebyggende virkninger på området.

Artiklen "**Moral disengagement and building resilience to violent extremism: An education intervention**" (Aly, Taylor & Karnovsky, 2014) er også medtaget under fokus på erfaringer med forebyggelse. Artiklen beskriver et australsk uddannelsesprogram, der skal øge unges modstandsdygtighed over for ekstremistiske budskaber. Programmet hedder *the Beyond Bali Education Program*, og tager afsæt i bombesprængningen på Bali, der i 2002 krævede 202 liv – heraf 88 australske. Programmet består af fem moduler og er rettet imod unge i alderen 15-16 år.

Programmet sigter imod at styrke de unges "moralske kompas" og derigennem gøre dem bedre i stand til at modstå mulige påvirkninger fra terroristiske fortællinger. I modulerne indgår blandt andet "dilemma fortællinger", der bruges til at skabe kritisk refleksion og gøre de studerende mere bevidste om deres egne – og andres – værdier. Programmet søger således bredt at forebygge, at ekstremistiske holdninger vil kunne slå rod i de unge, frem for at bearbejde allerede eksisterende holdninger. Artiklen diskuterer, hvordan den valgte forebyggende tilgang muligvis kan være virksom, men fremhæver også, at litteraturen på området er "*scant and underdeveloped*". I en kvalitativ evaluering af programmet har en del elever udtrykt tilfredshed med programmet og blandt andet fremhævet, at brugen af personlige historier fra overlevende efter Balibomben havde gjort et stærkt indtryk på dem og været en måde at give terrorens ofre et ansigt.

I forlængelse af ovenstående artikel har vi også inkluderet studiet "**Strategies for Preventing Terrorism**" (2013), der er udgivet af forsker og leder for det norske center for ekstremismeforskning, C-REX, Tore Bjørge. Studiet er medtaget, fordi det anskuer bekæmpelsen af terrorisme som kriminalitetsforebyggelse og har forebyggelsesmekanismer som det teoretiske udgangspunkt, hvilket er i tråd med denne delrapports fokus på forebyggelse af ekstremisme. Studiet indeholder dog ikke en empirisk afprøvning af konkrete indsatser. Bjørge (2013) argumenterer for, at voldelig terrorisme er en voldelig form for kriminalitet, og derfor bør håndteres med en lige så bred tilgang, som der findes på det kriminalitetsforebyggende område.

Ifølge Bjørge skal der anvendes forskellige strategier for henholdsvis kortsigtet og langsigtet forebyggelse af terrorisme. På kort sigt kan det være nødvendigt at anvende forskellige repressive strategier for at afværge voldelige handlinger, men disse strategier reducerer ikke nødvendigvis terrortruslen på den lange bane, og i nogle tilfælde kan denne strategi endda modvirke den langsigtede forebyggelsesstrategi. På den lange bane handler forebyggelsesstrategierne ifølge Bjørge om at begrænse voldelige radikalisering ved at opbygge normative barrierer og reducere årsagerne til terrorisme og rekrutteringen hertil.

Særlig relevant for denne delrapports fokus på holdningsbearbejdende indsatser og forebyggelse på det opbyggende niveau (den nederste del af forebyggelsestrekanten, jf. kapitel 4) er Bjørges fokus på at opbygge normative barrierer for forebyggelse af vold og terrorisme på den lange bane. Bjørge argumenterer for, at normer og moralske værdier sandsynligvis er de mest effektive barrierer i forhold til deltagelse i vold og terrorisme (Bjørge, 2013, s. 31). Individens holdninger formes fra barnsben af forældre, lærere og andre autoriteter. Disse holdninger kan blive styrket, udviklet eller forandret af de mennesker, vi møder gennem livet – fx af venner og kollegaer. I forhold til voldelig radikalisering viser forskning, at denne proces ofte foregår som et gruppefænomen ved at en hel gruppe af jævnaldrende ("peers") bliver radikaliseret som gruppe. Dette sker typisk, fordi én ven er mere ideologisk, politisk motiveret og karismatisk end resten af gruppen. Betydningen af peers skyldes, at de personer, der er tættest på os, ofte har den største indflydelse på vores værdier og verdenssyn (Sageman, 2004; Nesser, 2010 i Bjørge, 2013, s. 33 og 36). Bjørge (2013) argumenterer for, at de forebyggende indsatser målrettet opbygning af normative barrierer imod terrorisme målrettes den naturlige sociale kontekst, som målgruppen indgår i (fx skoler, arbejdspladser, peer-grup-

per, ungdomsklubber og sociale medier som Facebook), hvor de har større påvirkning end via oplysningskampagner (Bjørge, 2013, s. 34). Om fordelene ved denne normative forebyggende tilgang skriver Bjørge:

The advantages of this normative preventive mechanism are that it is uncontroversial, the measures are not repressive, and they do not contravene the principles of democracy or the rule of law (Bjørge, 2013, s. 34).

Ulemperne og begrænsningerne ved den normative forebyggelsestilgang er, at nogle mennesker har svagere normative barrierer og mindre empati end andre og derfor kan være svære at nå med tilgangen. Forskningslitteraturen på området viser dog, at de fleste af de personer, der deltager i terroristgrupper og -aktiviteter, er relativt "normale" og har personlighedstyper, der kun i lille grad afviger fra majoriteten: *"Participation in terror activities cannot be satisfactory explained by the fact that terrorists have deviant individual personality traits"* (Horgan, 2005 i Bjørge, 2013, s. 35).

Artiklen **"Preventing violent extremism through value complexity: Being Muslim Being British"** (Liht & Savage, 2013) undersøger en indsats, der implementeres i England over for unge britiske muslimer med det formål at forhindre voldelig ekstremisme. Indsatsen hedder *Being Muslim Being British (BMBB)* og er udviklet på baggrund af samtaler med imamer og muslimske fællesskaber. Indsatsen er målrettet unge fra 16 år og opefter, der har været udsat for ekstremistisk propaganda. Indsatsen består af et 16 timers kursusforløb med film og gruppeaktiviteter, der skal gøre deltagerne i stand til – frie for kritik og gruppepres – at afprøve alle de værdipositioner, der gør sig gældende inden for emner af afgørende betydning for en ekstremistisk diskurs. Der vises bl.a. videoer, der præsenterer en lang række synspunkter fra det ekstreme højre til det ekstreme venstre efterfulgt af gruppeaktiviteter. Formålet hermed er, at gøre de unge opmærksomme på de 'value trade-offs' (at måtte give efter på nogle punkter/værdier og acceptere andre), der opstår med de forskellige synspunkter og positioner. Den kompleksitet, man forventer at kunne skabe, fordrer en dobbelthed hos de unge – at få det at være muslim og det at være brite til at hænge sammen hos den enkelte. Dette beskrives således:

This is done by enabling young Muslim participants to experience more complex ways of balancing their own value hierarchies, affirmed in the context of a relevant peer group, so that a forced choice between conflicting value hierarchies can be avoided. In other words, in BMBB, participants explore the ways they can maximize both what it means to be Muslim and what it means to be British (Liht & Savage, 2013, s. 48).

Indsatsen *BMBB* arbejder med tre udviklingstrin: 1) Differentiering: deltagerne oplever og forstår forskellige synspunkter, der benyttes af ekstremister for at skabe en kløft mellem muslimske og vestlige verdenssyn. 2) Værdipluralisme: forskellige synspunkter bliver lagt ud på gulvet, og deltagerne kan placere sig i spektret. Dette foregår som en gruppeaktivitet, hvor deltagerne har mulighed for at 'stemme med fødderne'. Efterfølgende er der en gruppediskussion, der giver deltagerne mulighed for at anerkende andres positioner og samtidig styrke deres egen. 3) Integration af forskellige synspunkter og dimensioner, der er nødvendige for at skabe *"realistic but value-complex solutions to moral and social issues"*. Indsatsen vurderes på baggrund af før- og eftermålinger (uden kontrolgruppe), der viser, at deltagerne scorer et højere antal af IC (integrative complexity)-point ved *BMBB's* afslutning end ved indsatsens begyndelse. Forfatterne konkluderer, at indsatsen har været succesfuld og skriver følgende:

The findings provide initial support for the efficacy of the course in building resilience among young UK Muslims to a radicalizers black and white(competing), value monist, low complexity solutions to conflicted issues (Liht & Savage, 2013, s. 62).

En andet studie, der er relevant i forhold til at søge at skabe "sammenhængskraft", er "**Overcoming the Fear of the "Other": Building Trust Between British Muslims and the Wider Community**" (Knox, Latif, Mohammadian, Malik & Hussain, 2017). Studiet undersøger indsatsen *The Trust Building Project* i England. Indsatsen blev igangsat i 2016 af den velgørende organisation The Karimia Institute, der på forskelligvis arbejder for at forbedre samfundsrelationer. Målet med initiativet var at øge forståelsen og tillid mellem muslimer i England og det omgivende samfund, og skal ses som en reaktion på stigende islamofobi og et stigende antal hadforbrydelser mod muslimer i England. Artiklen er medtaget i denne delrapport, fordi polarisering og oplevelsen af eksklusion kan udgøre væsentlige risikofaktorer i forhold til radikaliseringsprocesser, og en indsats målrettet at øge viden og tillid mellem forskellige grupper kan bidrage til at styrke sammenhængskraften og modvirke polarisering.

I The Trust Building Project rekrutteres og trænes et ambassadørkorps af muslimer, med forskellige etnisk og religiøs (samt ikke-religiøs) baggrund. Ambassadørerne tager ud parvis (bestående af en muslim og en ikke-muslim) og besøger forskellige offentlige og private organisationer. Her holder de en på forhånd udviklet præsentation om Islam som religion, efterfulgt af en spørgsmål og svar session med tilhørerne. Formålet med disse besøg er at skabe en gensidig forståelse og opbygge samfundsrelationer. Ved at skabe øget opmærksomhed omkring britiske muslimer og skabe stærke nabo- og venskaber mellem muslimer og det øvrige samfund søger initiativet også at fremme de fælles britiske værdier i forhold til gensidig respekt, individuel frihed og omsorg for ens naboer. Studiet undersøger indsatsens virkning ved at afdække, om indsatsen når sine to primære mål: 1) forbedre viden om Islam blandt dem, der deltager i ambassadørernes præsentation, og 2) forbedre den selvrapporterede tillid til muslimer blandt deltagerne til ambassadørernes præsentation. Dette afdækkes via en spørgeskemaundersøgelse blandt deltagerne i ambassadørernes præsentationer. På baggrund af 11 præsentationer opnås der 166 besvarelser af spørgeskemaet. Besvarelserne viste et øget vidensniveau blandt deltagerne efter oplægget og en forbedring i deltageres selvrapporterede tillid til muslimer. 70 pct. angav, at præsentation havde forbedret deres syn på muslimer, 30 pct. angav at det ikke havde forbedret deres syn på muslimer, og ingen angav, at det havde forværret deres syn på muslimer.

Evalueringen "**Helhedsorienteret forebyggelse af ekstremisme. Mentor-, forældrecoach- og ung-til-ung-dialogformidlerindsats**" blev udgivet af Oxford Research i 2016. Af særlig relevans for nærværende følgeforskningsprojektet er den danske indsats ung-til-ung-dialogformidlerindsatsen. Ung-til-ung-dialogforløb blev gennemført i tre kommuner i perioden 2012-2015 som led i satspuljeaftalen for 2012 om forebyggelse af ekstremisme. Evalueringen af indsatsens afprøvning i de tre kommuner viste, at et flertal af de unge, der deltog i indsatsen, i en spørgeskemaundersøgelse angav tilfredshed med indsatsen. De unges lærer angav også tilfredshed, og 77 pct. af lærerne mente, at de unge fik nye perspektiver på de drøftede emner (Oxford Research, 2016). Evalueringen viser således en tilfredshed med ung-til-ung-dialogforløbene i de tre kommuner, men viser ikke noget om virkningen af indsatsen. Med afsæt i midler til den forebyggende indsats mod radikalisering og ekstremisme fra satspuljeaftalen for 2015 fortsatte SIRI udbredelsen af ung-til-ung-dialogskabere i tre kommuner. Indsatsen gennemførtes i 2017 og 2018.

Til sidst i dette afsnit kan nævnes studiet: "**Countering violent extremism: A realist review for assessing what works, for whom, in what circumstances, and how?**" (Gielen, 2017). Studiet er et review, der bygger på en litteratursøgning baseret på søgeord som "*countering violent extremism, CVE, violent extremism, preventing violent extremism, prevention of violent extremism, radicalisation, de-radicalisation, and countering radicalization*" kombineret med ord som "*evaluation*", "*impact*" eller "*effectiveness*". Søgeperioden var studier publiceret fra marts 2001 frem til marts 2017.

Gielen (2017) identificerer 73 relevante studier med alt fra radioprogrammer med anti-radikaliseringbudskaber over exitprogrammer til indsatser, der skal yde støtte til familier og netværk.

I forhold til denne følgeevaluerings fokus på generelt forebyggende indsatser er der i Gielen (2017) syv sådanne studier. Det er studier, der søger at fremme modstandsdygtighed ("*resilience*"), og de handler enten om "træning i grupper" (to studier), om "ungdomsarbejde" (et studie) eller om "uddannelse" (fire studier). Studierne stammer fra England, Holland og Australien. En pointe i disse studier er eksempelvis, at uddannelsesinstitutioner kan være en vigtig kontekst for at arbejde præventivt med unge (Ghosh, Chan, Manuel & Dilimulati, 2017). En anden pointe er, at man ikke så meget skal... "*try to counter dichotomies such as "us" and "them" and the "West at war with Islam," but rather promote concepts of loyalty, belonging, and duty*" (McDonald, 2011).

Et studie konkluderer endvidere, at det synes mere gavnligt, at man åbent diskuterer forskelligartede holdninger ("*promoting value complexity*"), frem for at man søger at promovere "*mono-dimensional or secular values*" (Liht & Savage, 2013). I forhold til at lære af erfaringerne på området understreger Gielen (2017) endvidere, at der kan være store forskelle imellem de kontekster, som forskellige indsatser er foregået i – noget, der har stor betydning for overførbare resultater, da tilpasning til den lokale kontekst er centralt for, hvor godt indsatser kommer til at virke.

En sidste pointe, der kan fremhæves fra studierne gennemgået i Gielen (2017), er, at data viser, at antallet af evalueringer på området er stærkt stigende: Således er halvdelen af de studier, der indgår i reviewet, publiceret i 2016 eller 2017, og det er altså et forskningsområde i stærk vækst. På baggrund af Gielens (2017) review er der således erfaringer, der peger på, at forebyggelsesindsatsen med fordel kan foregå på uddannelsesinstitutioner, fokusere på tilknytning frem for en opsplitning imellem "dem og os", anvende en åben tilgang til forskellige holdninger og tage bestik af den konkrete kontekst.

I næste afsnit beskriver vi en forebyggelsesmetode, der hedder social pejling. Social pejling er en metode, der særligt har fundet anvendelse inden for det kriminalitetsforebyggende område. Metoden er dog medtaget her, da der, som beskrevet i afsnittet ovenfor såvel som i kapitel 3, trækkes på erfaringerne fra det kriminalitetsforebyggende arbejde i det forebyggende arbejde med ekstremismeområdet.

5.2.1 Forebyggelse med social pejling

Social pejling er en forebyggelsesmetode, der fokuserer på at korrigere sociale misforståelser, for derved at minimere eller fjerne et fiktivt forventningspres, der ellers kan få mennesker til at handle i modstrid med deres egne ønsker og/eller overbevisning (Det Kriminalpræventive Råd). Social pejling tager udgangspunkt i, at adfærd er socialt betinget. Vores adfærd er i høj grad styret af en social norm, således at vi hver især handler efter, hvad de andre gør. Eller hvad vi tror, de andre gør. Centralt ved teorien er, at det er de oplevede forventninger og normer, der er det afgørende, og ikke den faktiske norm – altså hvordan det i virkeligheden forholder sig (Balvig & Holmberg, 2014, s. 19).

Begrebet 'sociale misforståelser' dækker over det forhold, at der er uoverensstemmelse mellem de faktiske normer, altså hvordan det i virkeligheden forholder sig, og de oplevede normer, hvordan den enkelte tror, at det forholder sig. Der skelnes mellem sociale overdrivelser og sociale underdrivelser. Hvis man tror, at noget er normen, men det ikke er tilfældet, er det en social overdrivelse, mens det modsatte senarie – man tror noget ikke er normen, men det faktisk er det – er en social underdrivelse (Balvig & Holmberg, 2014, s. 20). Sociale overdrivelser kan udvikle sig til selvopfyldende profetier: X er måske som udgangspunkt ikke normen, men fordi at man tror, at den er det, og efterligner dette billede, så bliver den normen (Balvig & Holmberg, 2014, s. 23).

Social pejling er en situationel teori, hvilket vil sige, at referencegruppen refererer fra situation til situation. Dette er bl.a. den enkle forklaring på, hvorfor unge typisk ikke drikker (for meget), når de er sammen med deres forældre – denne situation er det nemlig forældrene, der tillægges størst vægt som referencegruppe (Balvig & Holmberg, 2014, s. 19).

I forhold til følgeforskningsopgavens fokus på forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme er det således afgørende at have fokus på, hvem der er den centrale referencegruppe for de børn og unge, der er målgruppen for en konkret forebyggelsesindsats. Dette kan være de unges klasseskammerater, men det kan også være unge fra andre fællesskaber, som de unge indgår i.

5.2.1.1 Erfaringer med social pejling

I en dansk kontekst er det mest kendte eksempel på at forebygge risikoadfærd via social pejling, "Ringstedforsøget". Ringstedforsøget blev gennemført i perioden 2001-2004 som et kontrolleret eksperiment blandt elever i 5. og 6. klasse i Ringsted. Formålet med Ringstedforsøget var at undersøge, om social pejling, med udgangspunkt i én risikoadfærd (rygning), kunne påvirke sociale overdrivelser og faktisk risikoadfærd på andre områder af elevernes liv.

Ringstedforsøget indeholdte en kvalitativ undersøgelse af unges deltagelse i nattelivet, en kvalitativ og kvantitativ undersøgelse af unges brug af tobak, alkohol og andre rusmidler, en undersøgelse af de unges antagelser om andre unges brug af disse stoffer, en undersøgelse af Natteravnene og endelig et eksperiment med social pejling i en række skoleklasser.

Evalueringen af forsøget viste, at der 6 uger efter elevernes deltagelse i forsøget var signifikante reduktioner af elevernes sociale overdrivelser i forhold til rygning blandt jævnaldrende i henholdsvis Ringsted og København men ikke en reduktion i forhold til deres venner (de unge, der var tættest på dem). Et år efter forsøget var forsøgsgruppens sociale overdrivelser fortsat signifikant lavere end kontrolgruppens. Derudover blev indsatsgruppens sociale overdrivelser i forhold til andre former for risikoadfærd også reduceret, selvom indsatsen alene fokuserede på rygning – dette betegnes "ringvirkninger" af indsatsen.

Elevernes faktiske risikoadfærd var også lavere blandt eleverne indsatsgruppen, sammenlignet med kontrolgruppen, fx i forhold til deltagelse i slagsmål, hærværk eller butikstyveri. Yderligere analyser viste, at der ikke var forskel på holdninger og normer i indsats- og kontrolgruppen. Dette indikerer, at eksperimentet først og fremmest påvirker elevernes opfattelse af omgivelsernes pres – og det fiktive gruppepres blev således reduceret (Balvig & Holmberg, 2014, s. 115-122).

I arbejdet med social pejling skelnes der mellem tre forskellige tilgange, som kan bruges til at målrette en indsats. De tre tilgange hedder individuel pejling, gruppepejling og massepejling. Deres fremgangsmåde og erfaringerne med dem beskrives nærmere nedenfor.

- Individuel pejling: Her målrettes indsatsen en enkelt person. Dette kan enten foregå i et personligt møde, eller ved at den enkelte interagerer med et computerprogram, der giver personen viden om et område. Individuel social pejling ser ud til at fungere bedre med et personligt møde end med et computerprogram, men forskellene i effekt er ikke store, og det personlige møde er forbundet med større økonomiske omkostninger. Individuel pejling har typisk været anvendt inden for behandling – fx i forhold til alkoholforbrug. En metaanalyse (Moreira m.fl. 2009, s. 30) finder, at normative indsats målrettet individer ser ud til at kunne reducere alkoholforbrug og -misbrug blandt studerende. Balvig & Holmberg (2014) påpeger dog, at ingen af de refererede personlige interventioner er baseret på social pejling alene, og at der stort set altid indgår et eller flere andre elementer i interventionen, fx metoden Motivational Interviewing.

- **Gruppepejling:** Her målrettes indsatsen en i forvejen defineret målgruppe, hvor medlemmerne ofte kender hinanden – fx en skoleklasse eller forening. Gruppepejling kan gennemføres af en lærer eller en anden kendt person, af en udefra eller i større eller mindre grad af målgruppen selv. I Danmark er gruppepejling den mest benyttede form for social pejling, mens det i USA er den mindst benyttede form. Dette skyldes bl.a. det danske skolesystem, hvor eleverne typisk følger hinanden gennem grundskolen og derfor skoleklassen er en meget betydningsfuld referencegruppe for danske unge. Danske forsøg viser, at gruppepejling kan være en effektiv metode til at påvirke børn og unges risikoadfærd. Der er dog kun få systematiske studier på området, og de er stort set alle knyttet til den samme gruppe forskere omkring Videnscenter for Social Pejling.
- **Massepejling:** Her målrettes indsatsen en større målgruppe – fx studerende på et universitet eller alle bilister i et område. Massepejling kan som gruppepejling gennemføres af forskellige personer og også af personer fra målgruppen (Balvig & Holmberg, 2014, s. 59). I Danmark er der, ifølge Balvig & Holmberg (2014), kun gennemført to kampanjer, der bygger på social pejling: Den ene var rettet mod metropassagerer og havde til formål at begrænse verbale og fysiske overfald på metroens personale. Den anden var det Kriminalpræventive Råds kampagnen Knivfri.dk, der var rettet mod våben i nattelivet. Kampagnes slogan var ”Færre går med kniv, end man skulle tro”. Der foreligger ikke evalueringer af de to kampanjer (Balvig & Holmberg, 2014, s. 101).

Der er evidens for, at individuel og gruppepejling kan have en forebyggende effekt på forskellige former for risikoadfærd. I forhold til evalueringerne af indsatser, der bruger massepejling, er studierne mindre overbevisende. Balvig & Holmberg (2014) anbefaler derfor, at man koncentrerer sin indsats om individpejling og/eller gruppepejling (Balvig & Holmberg, 2014, s. 103).

Dette afsnit har præsenteret forskellige erfaringer med forebyggende indsatser, der på forskelligvis har relevans for nærværende følgeforskningsopgaves fokus på forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme. Det har været indsatser der spænder fra undervisningsforløb af kortere og længere varighed til ambassadørkorps (bestående af muslimer og ikke-muslimer), der holder oplæg i offentlige og private organisationer.

I næste afsnit ser vi på de negative konsekvenser, der kan opstå i kølvandet på forebyggelsesindsatser, og som man bør inddrage i sine overvejelser, når man arbejder med forebyggelse.

5.3 Mulige negative konsekvenser af forebyggelsesindsatser

I forhold til at etablere viden om, hvordan forskellige indsatser virker, er det vigtigt også at have blik for effekter, som går i modsat retning af det, man ønsker. Disse mulige utilsigtede negative konsekvenser er et tema, som påpeges i flere af de fremfundne artikler, især i forhold til primære – altså brede forebyggende – indsatser, der er fokus for denne delrapport.

The Trouble with Counter-narratives (Hemmingsen & Castro, 2017) er en rapport fra DIIS, der argumenterer for, at 'modnarrativer' i stigende grad bliver anvendt i forbindelse med terrorforebyggelse, eksempelvis i regi af EU og FN, på trods af, at der ikke er tilstrækkelig evidens for, at 'modnarrativer' er en effektiv metode. Rapportens analyse tager udgangspunkt i tre 'modnarrativ'-initiativer introduceret i den seneste danske handlingsplan for forebyggelse af ekstremisme og radikaliserings (2016) og deres anvendelse specifikt i Danmark og mere generelt i 'CVE-strategier' (Countering

Violent Extremism). Forfatterne argumenterer for, at mulige følgevirkninger af brugen af modnarrativer er, at det kan have en ekskluderende effekt på de personer, der ikke kan genkende sig selv i det modnarrativ, der præsenteres:

Considering the counter-propaganda initiatives in the Danish 2016 action plan, certain problems arise. Firstly, they revolve around providing alternative narratives, where certain attitudes, beliefs, forms of religious practice, etc., are highlighted as normal in relation to the Danish society's values and political structure. The problem is that it risks having an exclusionary effect in terms of how such a normality is defined in our modern heterogeneous society. The risk is that those who do not recognise themselves in this normality are left feeling even more marginalised and stifled, as described by Gemmerli (2016a, 2016b). Since these initiatives are directed at everyone, this could potentially affect more people than the few who would have been attracted to the propaganda had they been left to themselves (Hemmingsen & Castro, 2017, s. 27-28)

Som det fremgår af citatet ovenfor, kan der være en risiko for, at modnarrativet har en ekskluderende effekt, ikke kun på dem, der ville være tiltrukket af den propaganda, som man forsøger at bekæmpe med modnarrativet, men også på en bredere del af befolkningen. En anden risiko ved at anvende brede kampagner baseret på modnarrativer er, at kampagnerne skaber en oplevelse af, at problemet med ekstremisme er større end det er i virkeligheden. De brede indsatser rettet mod hele befolkningsgrupper kan således øge bevågenheden – og måske interessen – for et givent fænomen (Harris-Hogan m.fl., 2016). En sådan fokus kan føre til fremkomsten af det, som kaldes sociale overdrivelser eller flertalsmisforståelser.

Derudover kan kampagnerne inspirere personer, der ellers ikke ville være kommet i kontakt med propaganda, til at opsøge den slags informationer. Hemmingsen & Castro (2017) beskriver det således:

Another risk with such broad counter-narratives is that they may make the problem appear bigger than it is. Forcefully waging counter campaigns may provide a counter-productive illusion of presence, impact and frequency, which can lead to intensified curiosity among individuals who would not otherwise seek out material or environments where these narratives are present (Hemmingsen & Castro, 2017, s. 28)

Rapporten konkluderer, at brede modnarrativ-kampagner ikke kan vurderes at være nødvendige eller passende, når man tager de potentielle bivirkninger ved disse kampagner i betragtning. På baggrund af risikoen for, at sådanne kontraproduktive effekter af kampagner målrettet en meget bred målgruppe, foreslår Hemmingsen & Castro (2017), at der tilføjes et ekstra lag i forebyggelsespyramiden "separating those who indicate a willingness to use violence as a means expression from those who do not" (Hemmingsen & Castro, 2017, s. 40).

En anden potentiel negativ konsekvens ved indsatser, der er målrettet udfordringer knyttet til en bestemt befolkningsgruppe, er, at man med en indsats kommer til at stigmatisere bestemte befolkningsgrupper, og herigennem medvirker til at øge deres følelse af fx fremmedgjorthed. Som en forfatter formulerer det:

[I]n low incidence, high impact, culturally sensitive areas such as violent extremism, they [= primary prevention programs] carry serious risks. There is little independent evaluation or evidence-based research to suggest that social cohesion or prevention initiatives have led to an actual reduction in violent extremism anywhere in the Western world. Moreover,

their broadly targeted nature risks stigmatising the communities which they target (Thomas, 2010, s. 16).

Den tidligere indsats mod forebyggelse af ekstremisme i Storbritannien, der havde navnet PREVENT, er en af de indsatser, der er blevet kritiseret for at stigmatisere muslimske mindretal. Det fremgår blandt andet af en artikel med det sigende navn: **"Failed and friendless: The UK's 'Preventing Violent Extremism' programme"** (Briggs, 2010).

En anden artikel fra Storbritannien, der ser på den negative effekt, sådanne indsatser kan have på visse befolkningsgrupper, er **"Disconnected citizenship? The impacts of anti-terrorism policy on citizenship in the UK"** (Jarvis & Lister, 2013). Artiklen bygger på 14 fokusgruppeinterview med i alt 81 personer. Personerne havde forskellig etnisk baggrund (grupperet som henholdsvis "sort", "hvid" og "asiatisk"), og interviewene blev afholdt i forskellige byer i UK. Artiklen konkluderer, at hvide informanter hovedsagelig oplevede anti-terror-initiativerne som nogle, der havde begrænset indflydelse på deres liv og oplevelser som borgere i Storbritannien. Derimod var det ikke kun personer med asiatisk baggrund (der ifølge artiklen overvejende var muslimer), som gav udtryk for negative oplevelser af forskellige antiterror-initiativer – det gjaldt også mange af de sorte informanter. Uanset at der var en betragtelig variation inden for disse tre grupper (blandt andet afhængigt af, hvor man var bosat), var der en klar tendens til, at antiterror-initiativerne fik asiater og sorte til i stigende grad at føle sig som "andenklassesborgere". I forbindelse hermed fremhæver artiklen følgende:

This declining sense of belonging and dampened political engagement, moreover, impacts on perceptions of duties and the content of rights, producing a vicious circle of declining citizenship. This process, however, appears an uneven one, in which prior experiential lenses are significant, and where some individuals are keen to resist, in the words of one participant, a 'them and us' scenario (...). The view that anti-terrorism powers may be creating – or contributing to – an experience of differential citizenship, with varied perceptions of, and attachments to, this category's core dimensions departs markedly from the emancipatory ambitions of such conceptions. It also, we argue, has the potential to weaken and fracture British citizenship more broadly (Jarvis & Lister, 2013, s. 672-3).

Sådanne ikke-intenderede – og negative – konsekvenser af indsatser på området er også i fokus i Lasse Lindekildes artikel **"Neo-liberal governing of 'radicals': Danish radicalization prevention policies and potential iatrogenic effects"** (Lindekilde, 2012). Artiklen knytter sig til den tidligere danske, nationale handlingsplan imod radikaliserings og ekstremisme fra 2009. I handlingsplanen blev arbejdet for øget sikkerhed bl.a. knyttet til spørgsmål om integration, diskrimination og social sammenhængskraft. Artiklen består af to dele, hvor første del anskuer europæiske indsatser imod radikaliserings og ekstremisme igennem et *governmentality*-perspektiv. Med brug af forskere som Christian Joppke & Mitchell Dean beskriver Lindekilde denne form for styring som en...

...form of regulation that aims at "shaping behavior in congruence with particular sets of norms and with a certain goal" (Dean 1999, s. 15). Governmentality as a mode of regulation is characterized by the ambition to govern through individuals' exercise of free choice, rather than direct control or prohibitions (Lindekilde, 2012, s. 111).

Ved at anskue... "...the problem of radicalization as cognitive and behavioral, processual and individual" (ibid., s. 113) ses fænomenet i den danske handlingsplan fra 2009 som noget, der vedrører individer og ikke grupper. Dermed er det også individet, som har ansvaret for at undgå radikaliserings, på linje med det individuelle ansvar, der pålægges individer om fx at undgå at ryge eller blive overvægtige. Med andre ord handler tilgangen om at styre "... through the individuals' management of

freedom" (ibid., s. 113). En del af denne "governance" sker igennem udbredelse af informationer og viden:

The rationale is that information about possibilities of democratic inclusion and active citizenship will prepare adolescents to make the "right" choices regarding identity formation and channeling of frustrations. The assumption seems to be that if the supply of information targeting young people is optimized and made "factual", attitudes and behaviors can be changed (Lindekilde, 2012, s. 114).

Anden del af Lindekildes (2012) artikel bygger på feltarbejde blandt, og interview med, 17 personer, der alle var tilknyttet den form for neo-ortodokst muslimsk miljø der, med rette eller urette, kan vække bekymring for radikaliseringsindsatsen modtages og fortolkes. Artiklen fremhæver her, hvordan etiketten "radikal muslim", der indgår i de forebyggende indsats, bliver set som en kategorisering, der dels ikke yder retfærdighed til forskelle imellem, om man fx støtter Hamas ud fra en oplevelse af, at de kæmper en retfærdig kamp under krigslignende forhold, eller om man støtter al-Qaeda-inspireret terrorisme i Vesten. Endvidere oplever informanterne det som uretfærdigt, at etiketten også slår muslimer, som af religiøse årsager fx ikke ønsker at stemme ved valghandlinger, i "hartkorn" med dem, som aktivt ønsker at underminere demokratiet. Samlet set synes etiketten "radikal muslim" at bidrage til oplevelser af, at man er en del af et "suspect community".

Som Lindekilde konkluderer, bør dette betyde, at man tænker ... *"very carefully about how to frame, formulate, present, and practically implement radicalization prevention policies"* (Lindekilde, 2012, s. 124). Konkrete konsekvenser af at være under "konstant mistanke" fremgår af et studie af Lindekilde & Sedgwick (2012), der blandt andet inddrager statistikker om politiets visitationszoner: Omkring halvdelen af de knap 18.000 visitationer, som politiet i København udførte fra september 2009 til januar 2010, var af personer med etnisk minoritetsbaggrund. Det er kun cirka tyve procent af befolkningen i disse områder, der har en sådan baggrund (Lindekilde & Sedgwick, 2012).

Flere af de bekymringer, som Lindekilde (2012) adresserer i forhold til handlingsplanen om forebyggelse af ekstremisme fra 2009, bliver ifølge Lindekilde (2015) imødegået med handlingsplanen "Forebyggelse af radikaliserings og ekstremisme. Regeringens handlingsplan." fra 2014. Forbedringerne er ifølge Lindekilde bl.a., at handlingsplanen fra 2014 er mere fokuseret på enkelte tilfælde, hvor personer vurderes at være risiko for at blive en del af et ekstremistisk miljø, frem for den mere bredspektrede og tidligt forebyggende tilgang, der kendetegnede handlingsplanen fra 2009. Derudover fremhæver Lindekilde, at sprogbrugen er blevet mere nuanceret fra handlingsplanen fra 2009 til 2014. Dette kommer bl.a. til udtryk ved, at radikaliserings ikke præsenteres som et entydigt defineret begreb, men som en proces der kan foregå på forskellige måder og have forskellige endemål (Lindekilde, 2015, s. 431). Derudover vurderer Lindekilde, at *"... radikaliserings i den nye handlingsplan kobles langt mindre eksplicit til islam og muslimske mindretal, men omtales mere balanceret som et fænomen, der kan have rod i både religiøse og politiske ideologier."* (Lindekilde, 2015, s. 432).

Nogle forskere påpeger, at det kan være problematisk at konceptualisere radikaliserings som et individuelt, og ofte apolitisk, fænomen, uden den fornødne opmærksomhed på kontekstens betydninger (Porta & LaFree, 2012). En konsekvens af en for apolitisk tilgang kan være at...

... a variety of factors, including joblessness, discrimination and dissatisfaction with foreign policy come to be understood less as legitimate social grievances and more as danger signs of the process of "becoming radical". (De Goede & Simon, 2013, s. 331)

Eller, som Hemmingsen (2015) formulerer det fra en dansk kontekst:

The Danish approach, like many others, is very focused on the individual because it takes its point of departure in radicalization. As indicated above, this leads to a de-politicization (in the words of Andersen and Moe [2015]) of phenomena that are intrinsically linked to terrorism which in its very nature is political and of an area that is hyper-politicized.[...Another approach...] could be to enter into dialogue with the immediate social environments and constituencies of the individuals in question to understand their grievances, be they real or perceived, be they related to domestic or international politics, and then attempt to find non-violent ways to address them (Hemmingsen, 2015, s. 36-37)

Som det fremgår af dette afsnit peger den eksisterende litteratur på forskellige faldgruber i det brede, forebyggende arbejde i forhold til forebyggelse af radikalisering og ekstremisme. Det drejer sig blandt andet om, at man ved brede forebyggelsesindsatser, der anvender modnarrativer, risikerer at skabe en oplevelse af, at problemet med ekstremisme er større, end det i virkeligheden er, og at kampagnerne kan inspirere personer, der ellers ikke ville være kommet i kontakt med emnet. Derudover risikerer man ved indsatser, der fokuserer på udvalgte befolkningsgrupper (fx personer med etnisk minoritetsbaggrund), at bidrage til en (øget) oplevelse af fremmedgørelse, og af, at man ikke anses for at være borgere på lige fod med resten af landets befolkning. Sådanne oplevelser kan i yderste konsekvens være med til at styrke nogle af de processer, som indsatserne er sat i verden for at bekæmpe.

5.3.1 Håndtering af mulige utilsigtede konsekvenser

Afsnittet ovenfor skitserer en række mulige utilsigtede konsekvenser ved forebyggende indsatser på ekstremismeområdet. På denne baggrund er spørgsmålet naturligt, hvordan man så tilrettelægger forebyggelsesindsatser, hvor risikoen for utilsigtede negative konsekvenser elimineres eller minimeres. I den inkluderede litteratur argumenteres der for, at man i det brede forebyggende arbejde har fokus på at opbygge generelle ressourcer i befolkningen, således at sårbarhedsfaktorer, der kan lede til radikalisering, mindskes.

Ifølge Balvig & Holmberg (2014) skal risikoadfærd, og derfor også forebyggelse, anskues bredere end én specifik form for risikoadfærd, og den brede forebyggelsesindsats bør fokusere på opbygning af generelle ressourcer. De argumenterer for, at forebyggelsesarbejdet generelt bør bygge på en erkendelse af, at der er en stærk sammenhæng mellem forskellige former for risikoadfærd, da årsagerne til forskellige risikoadfærd er de samme. De beskriver det således:

Det beror ikke i første række på, at den ene form for risikoadfærd øger risikoen for den anden, men på at de har fælles årsager. Man kan altså koncentrere sig om generel forebyggelse af risikoadfærd, og det er som påvist en af forcerne ved tiltag i form af social pejling, at ikke blot selve den form for risikoadfærd, der fokuseres på, i en vis grad kan forebygges, men som en sidevirkning også en række andre centrale former for risikoadfærd. (Balvig & Holmberg, 2014, s. 368).

I tråd med Balvig & Holmbergs argumenter for at anskue forebyggelse af risikoadfærd ud fra et bredt forebyggelsesperspektiv skriver Hemmingsen & Castro (2017), at man i den brede forebyggelsesindsats bør fokusere på at opbygge generelle ressourcer i befolkningen, således at sårbarhedsfaktorer minimeres.

Hemmingsen & Castro (2017) anbefaler, at man frem for forskellige indsatser målrettet henholdsvis personer i ekstremistiske miljøer, personer i risiko for radikalisering og den brede befolkning (alle)

jf. Forebyggelsestrekanten, indsætter endnu et niveau i forebyggelsestrekanten. Dette ekstra niveau i Forebyggelsestrekanten skal bidrage til at lave en adskillelse i de indsatser, der målrettes personer, der vurderes at være udsatte og i risiko for at ty til ekstreme handlinger, og den øvrige del af befolkningen (alle). Deres bud på en udbygget forebyggelsestrekant ses i figur 5.1.

Figur 5.1 Forebyggelsestrekanten ved Hemmingsen & Castros (2017)

Kilde: Hemmingsen & Castro (2017)

På baggrund af deres tilføjelse til forebyggelsestrekanten anbefaler Hemmingsen & Castro (2017), at indsatser målrettet de tre øverste lag i forebyggelsestrekanten skal fokusere på, hvordan man kan tilbyde personer, der enten er indlejret i ekstremistiske miljøer eller i risiko for at blive det, alternative måder at udtrykke den uretfærdighed eller de uretfærdigheder de oplever. Disse oplevede uretfærdigheder kan bunde i alt fra udenrigs- eller indenrigspolitiske forhold til personlige oplevelser eller ønsker om at tilhøre et fællesskab (Hemmingsen & Castro, 2017, s. 40-41).

I den nederste del af pyramiden, der er den brede forebyggelsesindsats målrettet hele befolkningen, anbefaler Hemmingsen & Castro (2017), at fokus skal være på at opbygge generelle ressourcer i befolkningen, med særligt fokus på børn og unge. Med generelle ressourcer menes eksempelvis at minimere sårbarhedsfaktorer (generelt og ikke kun i forhold til ekstremisme) og samtidig styrke kritisk tænkning og viden om, hvordan propaganda fungerer samt øge inklusion og diversitet for at den vej at reducere oplevelsen af marginalisering og polarisering (Hemmingsen & Castro, 2017, s. 42).

I det næste – og sidste – kapitel samler vi op på de erfaringer med holdningsbearbejdning og forebyggelse, der er fremkommet på baggrund af den inkluderede litteratur.

6 Erfaringer med holdningsbearbejdning og forebyggelse

Dette kapitel fokuserer på erfaringer med holdningsbearbejdning, der går på tværs af de to områder – æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol samt forebyggelse af ekstremisme og radikalisering. Første del af kapitlet er et sammendrag af en række centrale erfaringer fra den inkluderede litteratur om holdningsbearbejdning og forebyggelse, som vi har gennemgået i kapitel 4 og 5. Nogle af disse erfaringer har særlig relevans i forhold til forebyggelse af ekstremisme og radikalisering. Når dette er tilfældet, vil det blive tydeliggjort i teksten.

I forlængelse af de tværgående erfaringer præsenterer vi en række opmærksomhedspunkter i forhold til arbejdet med holdningsbearbejdende indsatser, som vi har identificeret på baggrund af den inkluderede litteratur i kapitlerne 2-5. Opmærksomhedspunkterne præsenteres som henholdsvis fremmende og hæmmende faktorer i forhold til at arbejde med holdningsbearbejdning.

6.1 Erfaringer på tværs

På tværs af de to områder (det æresrelaterede område og ekstremismeområdet) har vi identificeret otte emner, der indfanger centrale pointer i forhold til at arbejde med holdningsbearbejdning. Emnerne er de følgende:

- Målgruppe og kontekst
- Budskab
- Gruppedynamikker
- Afsenderforhold
- Tolerance
- Kompetencer i forhold til kritisk refleksion
- Følelser
- Utilsigtede konsekvenser.

Vi starter med at se på, hvad der er centralt at overveje i forhold til den målgruppe, der er genstand for en given indsats.

6.1.1 Målgruppe og kontekst

Målgruppen for indsatser målrettet henholdsvis det æresrelaterede område og ekstremismeområdet er kendetegnet ved en meget høj grad af diversitet. I forskellige målgrupper kan der være interne forskelle med hensyn til fx køn, uddannelse og religiøsitet og – hvis det drejer sig om etniske minoriteter – forskelle i fx oprindelsesland og migrationsbaggrund (Gundelach, 2011; Cihangir, 2013; Alhassan m.fl., 2016). Det er derfor vigtigt, at kende den specifikke målgruppe, man vil arbejde med.

I den inkluderede litteratur argumenteres der gennemgående for vigtigheden af, at tilpasse en indsats til den konkrete målgruppe og dennes behov. Det kan fx være at anvende målgruppens modersmål (Nieuwboer & van't Rood, 2016). Et centralt element i en tilpasset tilgang er derudover, at man viser forståelse for målgruppens livssituation. Studier viser fx, at når nogle forældre med etnisk minoritetsbaggrund opleves som for kontrollerende over for deres børn, kan det hænge sammen med forældres ønsker om at beskytte deres børn imod farer i det nye hjemland (fx Renzaho, Green,

Mellor & Swinburn, 2011; Renzaho, McCabe & Sainsbury, 2011). Tilsvarende kan en bevæggrund bag udførelse af kvindelig omskæring være et ønske om at begrænse den promiskuitet, som forældre kan opfatte som farlig for deres døtre i en vestlig kontekst (Alhassan m.fl., 2016). Tager man ikke højde for sådanne forforståelser og bevæggrunde i målgruppen, er det muligt, at målgruppen lægger afstand til indsatsen, og at man dermed har ringe muligheder for at opnå den ønskede virkning med indsatsen.

Den inkluderede litteratur peger også på, at det er vigtigt at være opmærksom på, at målgrupper indgår i bredere kontekster, som man også bør have blik for, hvis man ønsker at skabe en forandring (fx Brown m.fl., 2013, Alhassan m.fl., 2016).

Balvig & Holmberg (2014) påpeger i forlængelse heraf, at det kan variere, hvem man spejler sig i, i forskellige situationer. Det er derfor vigtigt at have blik for, hvem der er den centrale referencegruppe for en målgruppe, inden for det område man ønsker at påvirke.

I forhold til normer og praksisser knyttet til fx seksualitet, kan det være relevant også at arbejde med at påvirke det netværk og den kontekst, som de unge agerer inden for. Hvis det kan lade sig gøre at påvirke de centrale netværk omkring de unge (fx deres forældre og deres venner), vil det øge muligheden for, at de unge kan ændre holdninger og adfærd uden at opleve negative repressalier som følge heraf (fx Schensul m.fl., 2015; Cinthio, 2015).

Endelig kan der i den sociale kontekst, som målgruppen indgår i, eksisterer erfaringer med eksklusion og marginalisering, der indvirker på, hvordan en indsats fortolkes i målgruppen. Dette gør det relevant at indtænke, hvordan man kan bidrage til en oplevelse af inklusion af målgruppen og modvirke eksklusionsprocesser mere generelt (Lindekilde m.fl. 2016; Bjørge, 2013).

6.1.2 Gruppedynamikker

Som skitseret i afsnittet ovenfor, kan de individer, der udgør en målgruppe, ikke forstås afkoblet fra den sociale kontekst de indgår i. Inden for forskellige sociale kontekster kan der eksistere forskellige gruppedynamikker og normer, der påvirker, hvordan forskellige holdninger etableres, fastholdes og påvirkes.

For eksempel viser studier, at familiodynamikker relateret til køns- og aldersmæssige hierarkier kan have betydninger. Et studie om indsatser, der oplyser svenske unge med etnisk minoritetsbaggrund om at mødommen er en myte, påpeger fx, at der er behov for at være opmærksom på den familiemæssige og sociale kontekst, de unge i målgruppen indgår i. Disse unge kan være indlejret i en social kontekst, hvor der er andre opfattelser af, hvad en mødom "er". Dermed kan sådanne unges lydhørhed over for et bestemt budskab om mødom – fx at denne er "en myte" – potentielt give de unge udfordringer i andre sociale sammenhænge, fx i deres familie (Cinthio, 2015).

Menneskelig adfærd er i høj grad styret af sociale normer, og mennesker handler ofte på baggrund af, hvad *andre* gør. Ifølge teorien om sociale misforståelser er det dog ofte det, som vi *tror*, de andre gør, der styrer vores adfærd. Således bliver det de *oplevede* forventninger og normer, og ikke nødvendigvis den faktiske norm, der er det afgørende. Disse oplevede normer kan være præget af sociale overdrivelser (Balvig & Holmberg, 2014, s. 19).

Inden for forebyggelsesarbejdet har der været en stigende opmærksomhed på betydningen af unges venner, kammerater og sociale netværk (også kaldet peers), fordi undersøgelser viser, at familieforhold og gener tilsammen højest kan forklare halvdelen af den variation, der findes i unges adfærd inden for en given kultur. De unges vennegrupper er derfor en oplagt forklaringsmulighed for den øvrige variation, da man ved fra socialpsykologien, at langt de fleste mennesker er ekstremt

påvirkelige over for gruppepres (Skov Nielsen, 1998; Hede & Felding, 2005 i Balvig & Holmberg, 2014). Inden for radikaliseringsprocesser kan peers også spille en vigtige rolle (Bjørge, 2013), og peers kan også have betydning i forhold til fastholdelse af, og sanktioner over for, brud på etablerede gruppenormer.

På væsentlige områder vil familien, eller et kulturelt eller religiøst tilhørsforhold, være af central betydning for de herskende normer. I disse tilfælde kan det være en fordel at målrette indsatser imod at påvirke holdninger hos de, der opleves at have størst legitimitet inden for en målgruppe. I den inkluderede litteratur peger et afrikansk studie eksempelvis på, at vejen til bedre ligestilling mellem mænd og kvinder, primært gik via en holdningsændring blandt mænd og imamer, der resulterede i, at der blev "plads" til en holdningsændring blandt kvinderne (Schensul m.fl., 2015).

Ser vi fx på holdninger og værdier i forhold til køn og seksualitet, kan disse være dybt forankrede, da de er tæt knyttede til, hvem man er, både som individ og som gruppe (Kagitcibasi, 2005; Phinney, Ong & Madden, 2002; Renzaho, McCabe & Sainsbury, 2011). For at forstå den enkeltes opbakning eller afstandtagen til bestemte normer og praksisser, der kan være forankret i den udvidede familie, i lokalmiljøet og i netværk i oprindelseslandet, er det centralt at være opmærksom på, at fx et budskab, som indebærer afstandtagen fra etablerede normer og praksisser, kan være forbundet med negative konsekvenser. Disse konsekvenser kan ramme såvel dem, der tager budskabet til sig, som disse personers familier (Cithio, 2015). En konsekvens kan eksempelvis være, at afstandtagen fra en praksis som omskæring af døtre, i nogle miljøer kan gøre det vanskeligt for en familie at få sine døtre gift (Lien & Schultz, 2013; Brown m.fl., 2013).

Særligt ved indsatser af enkeltstående karakter og kort varighed, kan det endvidere være en udfordring at få målgruppen til at fastholde og forankre en forandring, hvis de vender tilbage til en uforandret social kontekst (Galal, 2017). Muligheden for at indgå i støttende sociale fællesskaber, hvor man kan diskutere de forandringer, man gennemgår, kan omvendt bidrage til, at forandringerne forankres (Shell-Duncan m.fl., 2010). Sådanne støttende sociale fællesskaber kan også være en vigtig støtte for personer, der forlader isolerede religiøse miljøer (Skoglund m.fl., 2008).

I forhold til gruppedynamikker er en sidste centrale point fra den inkluderede litteratur, at det for afsenderen af en indsats kan være svært at kontrollere, hvordan en indsats fortolkes i en specifik kontekst, der kan være præget af lokale magtforhold og forskellige aktørers dagsordenener (Raz & Atar, 2004). Eksempelvis kan den samme indsats opnå en forskellig virkning alt efter, om betydningsfulde grupperinger (fx lokale imamer) støtter op om en indsats eller ej (Berg & Denison, 2013).

Det er således afgørende at have fokus på, hvilke gruppedynamikker og hierarkier ens målgruppe indgår i. Det er også vigtigt at have øje for, hvilke normer der har betydning, og hvilke eventuelle sociale misforståelser, der eksisterer, da disse kan have betydninger for, hvilke muligheder en indsats har for at føre til en forandring.

6.1.3 Budskab

I forlængelse af pointen om at tilpasse indsatser til målgruppen og dennes kontekst er selve budskabet for indsatsen, og hvordan det formuleres, også centralt.

I forhold til holdningsbearbejdende indsatser er det vigtigt at holde sig for øje, at forskellige værdier og normer tillægges forskellige betydning og vægt i forskellige dele af verden. Der kan eksempelvis være stor forskel på, om man ser lydighed eller selvstændighed som egenskaber, der bør fremmes hos børn (Halman m.fl., 2008; World Values Survey, 2015). Det er derfor vigtigt at indtænke, hvilken

etableret forståelse af fx bestemte værdier eller praksisser, indsatsers budskaber skal forholde sig til.

Erfaringen fra den inkluderede litteratur viser, at det ofte vil være sværere at få succes med et budskab om at ændre dybereliggende holdninger, sammenlignet med mere overfladiske holdninger. Dette ses fx i erfaringer fra forældrekurser målrettet forældre med etnisk minoritetsbaggrund. Her ser man, at forældre måske ændrer opdragelsesadfærd, men ikke nødvendigvis ændrer holdning til værdien af at fremme selvstændighed hos børn (Renzaho & Vignjevic, 2011). Derimod peges der i litteraturen på, at det kan være nemmere at påvirke holdninger og værdier, der ikke stikker dybt (Amjad & Wood, 2009). Dette er i overensstemmelse med vores indledende antagelser i afsnit 2.1.2.

I den inkluderede litteratur peges der på, at et budskab kan tilpasses målgruppen ved at tale ind i en eksisterende forståelsesramme hos målgruppen (van Mourik m.fl., 2017; Scourfield & Nasiruddin, 2015; Raz & Atar, 2004). I nogen tilfælde kan dette gøres ved fx at inddrage religiøse eksempler som eksempler fra profeten Muhammeds liv (Scourfield & Nasiruddin, 2015).

Der peges også på, at holdningsbearbejdende indsatser med fordel kan anvende en tolerant og anerkendende tilgang for at øge sandsynligheden for, at budskabet accepteres af målgruppen. Dette kan bl.a. foregå ved at arbejde med et budskab, der ikke opleves fordømmende af målgruppen (Berg & Denison, 2013). Dette kan eksempelvis være at tydeliggøre, at der kan være forskellige syn på, hvad der er "det gode" (Kirk, 2006), ligesom man kan arbejde med at styrke målgruppens egen tolerance i forhold til anderledes synspunkter (Lith & Savage, 2017; Ali m.fl., 2017).

Der er erfaringer med at anvende forskellige tilgange og budskaber i forbindelse med holdningsbearbejdende indsatser. Indsatser målrettet af ændre holdninger og praksisser i forhold til FGM viser for eksempel, at forskellige tilgange – med fokus på fx kropslig integritet, menneskerettigheder, lovgivning eller sundhed – alle er forbundet med såvel fordele som ulemper. Som afsender må man derfor opveje forskellige fordele og ulemper, en given tilgang kan have, imod hinanden (Brown m.fl., 2013). VIVE vurderer, at tilsvarende overvejelser gør sig gældende i forhold til forsøg på at påvirke andre dybereliggende holdninger og etablerede praksisser: Der vil være både fordele og ulemper ved forskellige tilgange, som man blive nødt til at forholde sig til.

6.1.4 Afsenderforhold

Hvem der er afsender af en bestemt indsats, kan have stor betydning for, hvordan en indsats modtages og eventuelt virker hos målgruppen. Ikke overraskende kan mistro til afsenderen have en negativ betydning, mens tillid til afsenderen kan have en positiv virkning. Relevante autoriteters støtte til givne indsatser kan dermed være vigtig (Schensul m.fl., 2015; Ali m.fl., 2017).

Tillid til afsenderen, eller mangel på samme, kan også være knyttet til den bredere kontekst. Eksempelvis kan politiske eller religiøse skillelinjer, såvel som mediedagsordenen, have betydning for, hvordan et afsenderforhold fortolkes, og dermed blive afgørende for, hvorledes konkrete indsatser udspiller sig (Valentine & Sadgrove, 2014; Raz & Atar, 2004; Berg & Denison, 2013). Forskellige afsendere kan endvidere have forskellige frihedsgrader i forhold til en eventuel "dyb" tilpasning af budskaber. Her kan en religiøs NGO fx opleves at have en større legitimitet i forhold til at anvende religiøse eksempler end en offentlig institution har.

Flere af de inkluderede studier viser, at personer, der har et fællesskab med modtagerne, med fordel kan indgå på afsendersiden på forskellig vis. Dette kan fx dreje sig om, at sådanne personer deltager i afdækningen af, på hvilke måder en given indsats bedst kan tilrettelægges i forhold til målgruppen (Brown m.fl., 2013; Johnson-A. m.fl., 2014; Alhassan m.fl., 2016; Schensul m.fl., 2015). I indsatser

målrettet personer med anden etnisk minoritetsbaggrund kan det at inddrage personer med etnisk minoritetsbaggrund i selve indsatsen også gøre en positiv forskel, da de med deres sproglige og kulturelle kompetencer kan bidrage til en tilpasning af indsatsen (Johnson-Agbakwu m.fl., 2014; Alhassan m.fl., 2016; van Mourik m.fl., 2017; Nieuwboerg & van't Rood, 2016; Lien & Schultz, 2013; Berg & Denison, 2013 og Augusti-Panareda, 2006).

Det er dog ikke altid, at inddragelse af personer med samme etnisk minoritetsbaggrund som målgruppen har den intenderede virkning (Lien & Schultz, 2013). Eksempelvis viser Lindekilde (2012), hvordan nogle interviewpersoner med neo-ortodoks muslimsk baggrund lægger afstand til sådanne rollemodeller, som anses for at have skabt sig en karriere ved at være "cultural brokers". Det er således ikke givet, at inddragelse af fx personer med etnisk minoritetsbaggrund (givet at dette er ens målgruppe) nødvendigvis øger afsenderens legitimitet.

6.1.5 Tolerance

I den inkluderede litteratur peges der også på, at tolerance – i såvel budskabet som formidlingsprocessen – kan være afgørende for at skabe forandring i en målgruppe. Den inkluderede litteratur påpeger i forlængelse heraf, at det er vigtigt, at indsatser ikke bidrager til oplevelser af stigmatisering og polarisering i forhold til de grupper, man ønsker at påvirke (Briggs, 2010; Jarvis & Lister, 2013).

Øget kendskab grupper imellem, og øget tillid, kan potentielt reducere fordomme, polarisering og konflikter, der kan udgøre risikofaktorer i forhold til fx at blive tiltrukket af ekstremistiske miljøer. Erfaringerne fra den inkluderede litteratur peger på, at tillid og kendskab kan øges ved at facilitere møde imellem forskellige grupper (Knox m.fl., 2017) – eksempelvis i form af organiserede kultur møder, med fokus på accept af forskelligheder (Mayblin m.fl., 2016; Galal, 2017; Wilson, 2013). Et studie af den engelske indsats *The Trust Building Project* viser, at oplæg om islam holdt af trænede "ambassadører" med muslimsk og ikke-muslimsk baggrund kunne øge såvel tilhørernes viden om islam som deres tillid til muslimer. Denne erfaring er relevant for lande, hvor befolkningen i stigende grad er præget af religiøs, kulturel og etnisk mangfoldighed, og hvor man ønsker at øge den sociale sammenhængskraft (Knox m.fl., 2017).

Tolerance og rummelighed fremhæves også som et område, man i forebyggelsesarbejdet kan styrke hos den målgruppe, der fokuseres på. Ved at arbejde med at styrke unges tolerance i forhold til andres synspunkter og værdier, forventes de unge at blive i stand til at tænke mere nuanceret i forhold til problematikker, der potentielt kan føre til risikoadfærd og radikaliserings (Liht & Savage, 2017). Hemmingsen & Castro (2017) argumenterer for, at man i forebyggelsen af ekstremisme sikrer, at der er mulighed for frit at debattere svære emner, fx i forhold til voldelige konflikter og international politik, som en konstruktiv måde til at engagere sig i disse emner.

6.1.6 Kompetencer i forhold til kritisk refleksion

Der er studier der indikerer, at det kan være en god tilgang at arbejde med at fremme kritisk refleksion i den målgruppe, som man ønsker at påvirke.

Forskellige indsatser fokuserer på at styrke kompetencer, særligt blandt børn og unge, i forhold til at forholde sig kritisk til den information, man kan blive eksponeret for på internettet, og at kunne reflektere over egne og andres forskellige værdier. Disse kompetencer skal gøre de unge modstandsdygtige over for forsimplede budskaber og verdensbilleder (Liht & Savage, 2013).

Studier af længerevarende indsatsforløb tyder på, at aktiviteter med kritisk refleksion kan fremme deltageres kompetencer på dette område (Coburn, 2011; Feddes m.fl., 2015). Indsatserne kan fx handle om kildekritik og om at forstå, hvilke teknikker der kan bruges til at manipulere via internettet.

Inden for forebyggelse af ekstremisme er der en opmærksomhed på at søge at opbygge moralske barrierer i individer og styrke deres normative barrierer over for vold og ekstremisme, og samtidig eliminere årsager og undskyldninger for at anvende vold (Bjørge, 2013). Bjørge (2013) argumenterer for, at de forebyggende indsatser målrettet opbygning af normative barrierer imod terrorisme skal foregå i den sociale kontekst, som målgruppen indgår i (fx skoler, arbejdspladser, peer-grupper, ungdomsklubber og sociale medier som Facebook), hvor indsatserne kan opnå større virkning end fx via brede oplysningskampagner (Bjørge, 2013, s. 34). Bjørge argumenterer for, at det primært er den brede befolkning, såvel som specifikke befolkningsgrupper, der er målgruppen for indsatser, der har til formål at opbygge moralske barrierer (ibid.). På denne baggrund kan der argumenteres for, at et fokus på at opbygge moralske barrierer i målgruppen for indsatser målrettet forebyggelse af æresrelaterede konflikter også kunne være relevant. VIVE er dog ikke stødt på erfaringer fra indsatser målrettet dette område.

I England udviklede man fx i 2008 et program med titlen *Digital Disruption* med det formål at styrke de unges digitale kompetencer og bevidsthed. Programmet består af workshops målrettet unge mellem 12 og 25 år. Workshopsene kan fx indeholde aktiviteter, hvor de unge skal identificere og dekonstruere online-propaganda (International Centre for the Prevention of Crime, 2015, s. 74).

En anden måde at styrke kritisk refleksion på – og samtidig styrke, hvor relevant en indsats forekommer målgruppen – er at inddrage målgruppen i formuleringen af, hvad man vil arbejde med. Her kan der fx hentes inspiration hos den brasilianske pædagog og filosof Paulo Freire og hans "*participatory didactic methods*". Metoden har fokus på at finde de emner, som er mest relevante for målgruppen, og bl.a. udfordre dem til kritisk tænkning ved at eksponere dem for andre perspektiver end deres egne (Nieuwboer & van't Rood, 2016).

6.1.7 Følelser

Flere af de inkluderede studier peger på, at aktivering af følelser kan være med til at øge indsatsers potentielle virkningsfuldhed. Det kan handle om at give plads til vanskelige følelser, der kan være knyttet til den enkeltes bredere livssituation. Vil man fx arbejde med at ændre opdragelsespraksisser blandt forældre, kan det være godt at give plads til at rumme og diskutere de følelser af tab og magtesløshed, som kan ligge bag nogle forældres ønsker om at fastholde bestemte værdier og praksisser hos deres børn (Renzaho, McCabe & Sainsbury, 2011). Det kan også være vigtigt at give rum for oplevelser af eksklusion. Etableringen af en sådan åbenhed kan dog være udfordret af etablerede magtstrukturer (Lindekilde m.fl., 2016).

I forhold til at styrke tolerance og sameksistens kan konfrontationer imellem forskellige grupperinger – der eventuelt har fordomme over for hinanden – potentielt være en produktiv tilgang i "organiserede kulturmøder". Samtidig kan sådanne konfrontationer dog også bringe både stærke og vanskelige følelser i spil (Wilson, 2013).

I arbejdet med at søge at ændre dybereliggende holdninger kan der endvidere være et potentiale – og en risiko – for at udløse svære følelser. Det kan dreje sig om følelser af tab og rådvildhed, hvis man erkender, at man må ændre syn på noget, man altid havde troet var vigtigt og rigtigt (Lien & Schultz, 2013). Dette kan være en individuel udfordring, som blandt andet kan forstås ved hjælp af begrebet kognitiv dissonans (Karnøe, 2014, se afsnit 2.1.) En holdningsændring kan også være forbundet med en social udfordring, da individer kan risikere sanktioner, hvis de ændrer sig i forhold

til de fællesskaber, de er en del af. Man kan således miste sin plads i bestemte sociale fællesskaber og dermed få behov for at skabe sig en ny plads med andre relationer – noget, som kan være både vanskeligt og udfordrende, og give anledning til følelser af tab, savn og tvivl.

Mobilisering af følelser i målgruppen kan også være central i forhold til at nå frem til det ”tipping point”, som i nogle tilfælde kan ændre individers holdninger til bestemte emner. En sådan forandring er, ifølge erfaringer i den inkluderede litteratur, mulig, men samtidig en uforudsigelig – og stærkt variabel – proces, det kan være svært at ”designer” på forhånd (Lien & Schultz, 2013). Dette skyldes, at hver enkelt individ kommer med hver deres biografi og hver deres subjektivitet (Wilson, 2013). Dog er det dermed også muligt, at en enkeltstående indsats i nogle tilfælde kan føre til en større forandring – fordi den er ”den sidste dråbe” i en længere forandringsproces (Valentine & Sadgrove, 2014).

Det betyder dog samtidig, at det ved en indsats, der bringer stærke følelser i spil, kan være vanskeligt at forudsige, hvordan forløbet udvikler sig. Derfor skal der i indsatser, der søger at aktivere følelser, være en åbenhed over for at løbe en risiko i forhold til den udvikling, der sker. Det er nemlig sammen med denne risiko, at der er en mulighed for (positiv) forandring (Galal, 2017). En anden mulighed er dog, at der opstår utilsigtede konsekvenser. Dette er emnet for det næste afsnit.

6.1.8 Utilsigtede konsekvenser

I den inkluderede litteratur fremhæves det, at indsatser målrettet minoritetsgrupper kan have utilsigtede konsekvenser. Da der eksisterer begrænset viden om, hvordan konkrete indsatser virker (Wilson, 2013; Hemmingsen & Castro, 2015; Cowi, 2014), er det særligt relevant at være opmærksom på risikoen for, at indsatser har utilsigtede negative konsekvenser

Der kan skelnes imellem utilsigtede konsekvenser af indsatser for den brede kontekst og utilsigtede konsekvenser forbundet med afviklingen af specifikke indsatser.

I forhold til den brede kontekst, peges der i litteraturen på det problematiske i, at mere generelle integrationsmæssige udfordringer knyttes sammen med den mulige forekomst af fx ekstremisme. Det fremgår fx af den kritik, der har været rettet imod indsatser, der i høj grad fokuserede på bestemte etniske/religiøse grupper (Briggs, 2010; Thomas, 2010), eller indsatser og tilgange, der anvender konstruktioner som ”radikal muslim”, der kan virke fremmedgørende for dele af målgruppen (Lindekilde, 2012). En sådan tilgang kan få nogle borgere til at føle sig som ”andenklassensborgere” og derved bidrage til eksklusionsprocesser (Jarvis & Lister, 2013). En øget opmærksomhed på problemerne ved en sådan kobling har fx ført til ændringer i såvel den britiske indsats på området (Briggs, 2010; Jarvis & Lister, 2013) som i den danske indsats (Lindekilde, 2015). Lindekilde (2012) viser også, at budskaber, der ikke forholder sig tilstrækkeligt differentieret til fx forskellige former for religiøst engagement, risikerer at skabe modstand hos den målgruppe, man ellers søger at påvirke.

En meget apolitisk tilgang til forebyggelse på området kan dog også kritiseres for ikke at tage målgruppens udfordringer og oplevelser alvorligt nok (Andersen & Moe, 2015; de Goede & Simon, 2013).

Opmærksomheden på negative konsekvenser af forebyggelsesindsatser ses særligt på ekstremismeområdet. Eksempelvis er der forskere, der påpeger, at brugen af modnarrativer som en strategi i forhold til at forebygge ekstreme holdninger, kan have en utilsigtet virkning ved at konstruere en smal forståelse af ”normalitet”, hvilket kan bidrage til en følelse af eksklusion i den målgruppe, som man søger at påvirke (Gemmerli, 2016a og b).

På det æresrelaterede område kan indsatser, der kritiserer værdier og praksisser, tilsvarende skabe modreaktioner. Her er det vigtigt at holde sig for øje de store forskelle, der kan være i, hvad forskellige grupper anser for at være "den rette" måde at leve på (Kirk, 2006). Hvis målgruppen oplever, at blive udsat for uberettigede angreb, kan det føre til utilsigtede konsekvenser i form af styrkelse af bestemte former for gruppeidentitet og i form af øget polarisering i et "dem" og "os". Lignende processer kan være på spil, når fx nogle unge mænd i udsatte boligområder får mere traditionelle holdninger til ligestilling end deres forældre har (Maliapaard & Alba, 2016).

Endelig kan der være utilsigtede konsekvenser forbundet med konkrete indsatser og aktiviteter. Som beskrevet i afsnit 6.1.7 kan der i indsatser ske aktivering af stærke følelser. Dette kræver dog, at afsenderen tør løbe en risiko og sætte processen (mere) fri (Galal 2017; Valentine & Sadgrove, 2014). Arbejder man ud fra en "frigørende pædagogisk tilgang" (Nieuwboer & van't Rood, 2016) i et forsøg på at motivere og skabe kritisk refleksion, kan deltagernes egne dagsordner også risikere at komme i konflikt med det styringsperspektiv, der kan være på afsenderens dagsorden (fx Rose, 1999).

I litteraturen peges der på mulige måder at undgå utilsigtede konsekvenser ved de indsatser, der igangsættes. Eksempelvis at indsatser, der har etniske minoriteter som målgruppe, har en opmærksomhed på ikke at udgrænse religiøsitet som et problem i sig selv, men at man i stedet fokuserer på, hvornår en given adfærd (i forhold til eksempelvis radikaliserings, omskæring eller opdragelse) udgør en kriminel handling (Jarvis & Lister, 2013; Agustí-Panareda, 2006). I forhold til religiøse minoriteter ser religion ud til i nogle tilfælde at kunne bruges proaktivt i udformning af budskaber. Dette ses fx i et forældrekursus for etniske minoriteter (Scourfield & Nasiruddin, 2015) eller i en indsats, der skal forebygge negative holdninger til jøder (Amjad & Wood, 2009). En sådan sensitiv tilpasning af budskaber er vigtig, fordi disse budskaber skal virke i en allerede etableret social orden (Raz & Atar, 2004).

6.1.8.1 Særligt om forebyggelse af ekstremisme

Langt de fleste former for risikoadfærd udmærker sig ved, at de kun udøves af et mindretal. Da man ikke altid kan vide, hvem der vil ende med denne risikoadfærd, målrettes forebyggende indsatser ofte eksempelvis alle unge på et vist aldersniveau eller klassetrin. Den eksisterende litteratur om forebyggelsesindsatser peger dog på, at der kan være en række utilsigtede konsekvenser forbundet med sådanne indsatser målrettet den 'brede målgruppe' (Balvig & Holmberg, 2005, 2006, 2014; Harris-Hogan m.fl., 2016 Hemmingsen & Castro, 2017).

Inden for teorien om social pejling argumenteres der for, at man ved at oplyse unge om forskellige former for risikoadfærd risikerer, at de unge får opfattelsen af, at denne risikoadfærd er mere udbredt, end de troede, og derved mere acceptabel. En anden utilsigtet konsekvens kan være, at information om risikoadfærd kan inspirere unge til risikoadfærd, selvom sigtet med informationen var, at få de unge til at afstå fra denne risikoadfærd. Som tidligere nævnt har Balvig & Holmberg (2005, 2006) i forskellige undersøgelser påvist, at unges risikoadfærd påvirkes af sociale overdrivelser, og at det kan have en forebyggende effekt på unges risikoadfærd at ændre på disse de sociale overdrivelser (om fx rygning), der eksisterer blandt unge (jf. afsnit 5.2.1).

I kapitel 3 har vi argumenteret for, at ekstremisme kan betragtes – og i den danske tilgang til forebyggelse på området *bliver* betragtet – som risikoadfærd på linje med andre former for risikoadfærd. I kapitel 5 har vi beskrevet erfaringer fra Ringstedforsøget, der viste, at en korrektion af unges sociale overdrivelser kan lede til en reduktion af risikoadfærd – ikke kun på det område, der har været påvirket af sociale overdrivelser, men også på andre områder. På denne baggrund har Balvig

& Holmberg (2014) argumenteret for, at forebyggelsesarbejdet bør have et bredt sigte på at forebygge risikoadfærd generelt fremfor på én specifik form for risikoadfærd, da de underliggende årsager til forskellige former for risikoadfærd ofte er de samme (Balvig & Holmberg, 2014).

Balvig & Holmberg (2006) påpeger, at der på forebyggelsesområdet ofte er en antagelse om, at det er bedre at gøre noget end at lade stå til, og at der ofte er den indstilling, at det vel ikke kan skade at gøre noget. Men netop på det kriminalitetsforebyggende område er der flere studier, der peger på negative effekter af forebyggelsesindsatser, og at man faktisk risikerer at gøre mere skade end gavn. På denne baggrund opfordrer Balvig & Holmberg (2006) til at overveje om...

... [p]roblemerne [er] så omfattende, at det giver mening at iværksætte en generel forebyggelsesindsats på området, også over for det flertal af børn og unge, som ikke er i risikogruppen, når man dermed løber den risiko, at man kommer til at give disse børn og unge et indtryk af, at problemet er langt mere almindeligt, end det egentlig er? (Balvig & Holmberg, 2006, s. 14).

Et lignende argument om at være varsom med at anvende brede strategier for at nå de få, fremføres i forhold til kampagner, der anvender modnarrativer til at bekæmpe ekstremisme:

Another risk with such broad counter-narratives is that they may make the problem appear bigger than it is. Forcefully waging counter campaigns may provide a counter-productive illusion of presence, impact and frequency, which can lead to intensified curiosity among individuals who would not otherwise seek out material or environments where these narratives are present (Hemmingsen & Castro, 2017, s. 28).

Det er relevant at holde sig disse indsigter for øje, især på ekstremismeområdet, der er omgærdet af stor bevågenhed. Den store opmærksomhed og de potentielt meget alvorlige konsekvenser af ekstremistiske handlinger kan dog gøre det meget vanskeligt at vælge *ikke* at gøre noget. Ikke desto mindre kan der med udgangspunkt i litteraturen argumenteres for, at det er vigtigt at være meget opmærksom på, *hvad* der gøres, så man ikke risikerer at iværksætte forebyggende indsatser, der har kontraproduktive effekter.

Der kan argumenteres for, at samme forsigtighed bør præge tilgange til forebyggelse på det æresrelaterede område. Æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol kan dog ikke anskues som risikoadfærd på samme vis som på ekstremismeområdet, og vi er derfor mere tilbageholdende med at overføre disse erfaringer til det æresrelaterede område.

6.2 Opsamling i forhold til holdningsbearbejdende indsatser

Til slut i dette kapitel fremhæver vi en række opmærksomhedspunkter i forhold til holdningsbearbejdende indsatser på det æresrelaterede område og på ekstremismeområdet. Opmærksomhedspunkterne har vi identificeret på baggrund af litteraturen inkluderet i denne delrapport.

Fokus for delrapporten har været at sammendrage viden om holdningsbearbejdende indsatser, især i forhold til dybereliggende holdninger – operationaliseret som holdninger, der kan være knyttet til kultur, religion, normer og værdier (jf. afsnit 2.1.2). Ændringer af dybereliggende holdninger kan ikke anskues som en lineær proces, da der kan være stor individuel diversitet i forhold til, hvordan og hvornår en eventuel ændring af holdninger forekommer.

Ikke desto mindre vil vi argumentere for, at der på baggrund af den inkluderede litteratur i denne delrapport kan opstilles en række forhold, der enten kan hæmme eller fremme, at en given holdningsændring kan finde sted. Vi kalder disse forhold for henholdsvis "fremmende" og "hæmmende" faktorer.

I det følgende præsenterer vi først en række fremmende faktorer og herefter en række hæmmende faktorer for arbejdet med holdningsbearbejdende indsatser.

6.2.1 Fremmende faktorer

- Holdningsbearbejdende indsatser kan med fordel fokusere på både det individuelle niveau og den sociale kontekst, der omgiver de individer, man ønsker at påvirke – dette gælder både inden for det æresrelaterede område og på ekstremismeområdet (Brown m.fl., 2013, Bjørgo, 2013; Porta & LaFree, 2012).
- Forståelse for den sociale konteksts betydning for de normer, som individer handler ud fra, er også central inden for teorien om social pejling. Her er der dog særligt fokus på, at vi kan have en oplevelse af, hvordan andre agerer, som ikke er i overensstemmelse med virkeligheden, som kan få os til at handle, sådan som vi *tror*, at andre gør (Balvig & Holmberg, 2014).
- Viden om normer og praksisser i en given gruppe/kontekst og baggrunden herfor kan være et afgørende udgangspunkt for at kunne facilitere eventuelle adfærdsændringer (Brown m.fl., 2013, Bjørgo, 2013). Dette rationale er i overensstemmelse med den funktionalistiske tilgang til holdninger, hvor man må forstå, hvilken funktion en holdning har, før man eventuelt kan påvirke den.
- En indsats, der er målrettet en minoritetsgruppe, der i forvejen kan føle sig marginaliseret, bør formulere sit budskab på en respektfuld, inkluderende og tolerant måde (Berg & Denison, 2013; Ali m.fl., 2017).
- Rollemodeller eller forandringsagenter, som fx har samme baggrund som målgruppen og/eller status blandt målgruppen kan bidrage til at skabe identifikation og advokerer for de ønskede forandringer (Lien & Schultz, 2013).
- Brug af facilitatorer fra målgruppens egne miljøer kan også bidrage til, at budskaberne formidles med den nødvendige sensitivitet (Berg & Denison, 2013).
- Styrkelse af kompetencer i forhold til kritisk refleksion, normative barrierer og moralske værdier kan være fremmende for forandring (Nieuwboer & van't Rood, 2016; Coburn, 2011; Aly m.fl., 2014; Bjørgo, 2013).
- Derudover kan en øget evne til at reflektere over egne og andres værdier potentielt styrke (særligt unges) mostandskraft i forhold til forsimplede verdensbilleder, som fx ekstremistiske grupperinger benytter sig af (Liht & Savage, 2013).
- Aktivering af målgruppens følelser kan være et relevant redskab – særligt hvis der er tale om at arbejde med dybereliggende holdninger (Lien & Schultz, 2013). På denne baggrund er det vigtigt at have viden om, hvordan man kan engagere målgruppen følelsesmæssigt og potentielt skabe individuelle forandringer (Valentine & Sadgrove, 2014).
- En holdningsændring kan være en smertefuld proces for den enkelte, blandt andet fordi den også handler om individers positioner i sociale fællesskaber. Det kan derfor være gavnligt at facilitere sociale fællesskaber, hvor givne forandringsprocesser har mulighed for at blive forankret (Lien & Schultz, 2013).
- Styrket tillid på (lokal)samfundsniveau kan lede til mindre frygt og racisme/hadforbrydelser (Knox m.fl., 2017). Indsatser som fx organiserede kulturmøder, hvor mødet kan bidrage til at

reducere fordomme og styrke den sociale integration, kan medvirke til en øget accept af forskelligheder og potentielt set føre til forandring (Valentine, 2008).

- Afsenderens troværdighed og graden af tillid, som målgruppen betragter denne med, kan virke som enten en fremmer eller en hæmmer for forandringsprocesser.
- Gentagende eksponering over for et budskab kan fremme muligheden for en holdningsændring (Lien & Schultz, 2013). Forandringen af dybereliggende holdninger vil ofte ske gradvist – hvis de overhovedet forandres (Renzaho m.fl., 2011).
- Særligt i forhold til indsætter målrettet forebyggelse af ekstremisme fremhæves det, at det forebyggende arbejde bør have fokus på opbygning af generelle ressourcer i befolkningen. Med generelle ressourcer menes eksempelvis at minimere sårbarhedsfaktorer (generelt og ikke kun i forhold til ekstremisme) og samtidig styrke kritiske tænkning og viden om, hvordan propaganda fungerer, samt øge inklusionen og diversitet for ad den vej at reducere oplevelsen af marginalisering og polarisering (Hemmingsen & Castro, 2017, s. 42).
- Også Lindekilde m.fl. (2016) argumenterer for et fokus på at reducere risikoadfærd generelt – særligt kriminalitet og eksklusion/ensomhed. Et bredere fokus på at reducere risikoadfærd generelt vil potentielt kunne reducere risikoen for, at det forebyggende arbejde ender med at inspirere målgruppen, fremfor at have den modsatte virkning.

6.2.2 Hæmmende faktorer

- Mennesker opsøger ofte det, vi kender, og det, der bekræfter vores verdenssyn og giver os anerkendelse. Dette medvirker også til, at det kan være svært at skabe forandring i givne retninger.
- Det kan være meget udfordrende for et individ at skulle ændre holdninger og adfærd, hvis ikke der også sker en ændring i den omkringliggende sociale kontekst, særligt i forhold til grupperinger, der opleves at have autoritet og indflydelse (Schensul m.fl., 2015; Berg & Denison, 2013; Cinthio, 2015).
- At ændre holdning kan være forbundet med store, personlige og sociale konsekvenser for den enkelte og kan indebære risiko for stigmatisering eller eksklusion. Konkret kan ændringer i bestemte holdninger og praksisser påvirke den enkeltes (eller den enkeltes families) muligheder for at blive "godt" gift (Alhassan m.fl., 2016). I andre tilfælde kan det handle om repressalier i form af trusler og/eller vold (Schensul m.fl., 2015; Cinthio, 2015). Noget sådant kan i nogle tilfælde gøre sig gældende for personer, der lægger afstand til fællesskaber funderet på såvel kulturelle, religiøse som på ekstremistiske værdier.
- Indsætter, der har succes med at udfordre den enkeltes verdenssyn, kan skabe en tilstand af ustabilitet og oplevelse af kaos (Wilson, 2017; Galal, 2017), der kan opleves som ubehagelig. Ifølge teorien om kognitiv dissonans kan uoverensstemmelser mellem den enkeltes tanker, følelser og handlinger være udfordrende, hvorfor individet vil stræbe efter at skabe overensstemmelse igen. I litteraturen peges der på, at der er i en sådan destabilisering er en mulighed for forandring. Et vigtigt opmærksomhedspunkt er dog, at det er svært præcist at forudsige, hvordan denne forandringsproces fører.
- En indsats, der er målrettet ændring af bestemte normer, værdier eller praksisser, der er knyttet til bestemte (minoritets)gruppe, indebærer en risiko for at bidrage til, at individet eller gruppen oplever fremmedgørelse og stigma. Sådanne oplevelser kan få dem til at flytte sig længere væk fra det fællesskab, som de oplever at blive marginaliseret fra. På denne baggrund kan det anbefales, at der i givne indsætter er fokus på ikke at fremstå fordømmende over for målgruppens praksisser eller normer, men i stedet på en respektfuld måde bidrage til refleksion i målgruppen (Berg & Denison, 2013).

- Den vestlige, liberale levevis kan opfattes som en trussel i forhold til minoritetsgruppers normer og praksiser (jf. Brown m.fl., 2013). Denne opfattelse kan hæmme indsatsers muligheder for at fremstå legitime. Eksempelvis kan idealer om kropslig selvbestemmelse for alle unge blive set som en trussel i forholdt til bestemte gruppebårne normer. Et stærkt fokus på ytringsfrihed kan tilsvarende blive oplevet som fx en legitimering af kritik af islam. Det er vigtigt at være opmærksom på, i hvilket omfang indsatsers budskaber dermed opleves som truende frem for som støttende.
- Ifølge nogle forskere kan brugen af modnarrativer i forebyggende indsatser have en ekskluderende effekt, ikke kun på de, der ville være tiltrukket af et specifikt narrativ (som man forsøger at udfordre med modnarrativet), men også på en bredere del af befolkningen.
- Særligt i forhold til forebyggelse af ekstremisme påpeges der, at der kan være en risiko forbundet med større indsatser, eksempelvis kampagner, der kan bidrage til at øge bevågenheden – og måske interessen – for et givent fænomen (Harris-Hogan m.fl., 2016). Et sådant fokus kan føre til fremkomsten af det, som kaldes sociale overdrivelser eller flertalsmisforståelser, der kan medvirke til at øge risikoadfærd (Balvig & Holmberg, 2014).

Litteratur

Artikler, markeret med en stjerne, er resultater fra den systematiske litteratursøgning.

- *Agustí-Panareda, J. (2006). Cross-cultural Brokering in the Legal, Institutional and Normative Domains: Intercultural Mediators Managing Immigration in Catalonia. *Social and Legal Studies*, 15(3), 409–433.
- *Alhassan, Y. N., Barrett, H., Brown, K. E. & Kwah, K. (2016). Belief systems enforcing female genital mutilation in Europe. *International Journal of Human Rights in Healthcare*, 9(1), 29–40.
- Ali, R. B. M., Moss, S. A., Barrelle, K. & Lentini, P. (2017). Initiatives that Counter Violent Radicalization but are Perceived as Suitable by Targeted Communities. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 32(1), 43–55.
- Als Research (2018). *Unges oplevelser af negativ social kontrol*. København: Als Research.
- Aly, A., Taylor, E. & Karnovsky, S. (2014). Moral Disengagement and Building Resilience to Violent Extremism: An Education Intervention. *Studies in Conflict & Terrorism*, 37(4), 369–385.
- *Amjad, N. & Wood, A. M. (2009). Identifying and changing the normative beliefs about aggression which lead young muslim adults to join extremist anti-semitic groups in Pakistan. *Aggressive Behavior*, 35(6), 514–519.
- Andersen, L. E. & Moe, L. W. (2015). Responding to Radicalization: Exporting the Dilemmas. I. H. Moourizen & N. Hvidt (red.): *Danish Foreign Policy Yearbook 2015*. København: DIIS – Dansk Institut for Internationale Studier.
- Arteaga, A. L. (2014): Reintegrating former members of cults into mainstream society: A proposed intervention strategy. Palo Alto: Palo Alto University.
- Balvig, F., Holmberg, L. & Sørensen, A. S. (2005). *Ringstedforsøget. Livsstil og forebyggelse i lokalsamfundet*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Balvig, F. & Holmberg, L. (2006). Er forebyggelse risikabel? *Unges sundhed*, 5(4), 9-16.
- Balvig, F. & Holmberg, L. (2014). *Flamingoeffekten. Sociale overdrivelser og social pejling*. København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag.
- Berg, R. C., & Denison, E. M. (2013). A realist synthesis of controlled studies to determine the effectiveness of interventions to prevent genital cutting of girls. *Paediatrics and International Child Health*, 33(4), 322–333.
- Bjørge, T. (2013). *Strategies for preventing terrorism*. Palgrave Macmillian.
- *Bjørknes, R., Kjøbli, J., Manger, T. & Jakobsen, R. (2012). Parent training among ethnic minorities: Parenting practices as mediators of change in child conduct problems. *Family Relations*, 61(1), 101–114.
- Bredal, A., & Vislie, C. (2017). *Familierettede tjenester i et flerkulturelt samfunn. Erfaringer fra familievernet* (NOVA Rapport 5/17). Oslo: NOVA.
- Briggs, R. (2010). Community engagement for counterterrorism: lessons from the United Kingdom.

- International Affairs*, 86(4), 971–981.
- Brown, K., Beecham, D. & Barrett, H. (2013). The Applicability of Behaviour Change in Intervention Programmes Targeted at Ending Female Genital Mutilation in the EU: Integrating Social Cognitive and Community Level Approaches. *Obstetrics and Gynecology International*, 2013: 1–12.
- Chowdhury F. N., Romaniuk, P. & Barakat, R. (2013). *Evaluating Countering Violent Extremism Programming: Practise and Progress*. New York: Center on Global Counterterrorism Cooperation.
- Cihangir, S. (2013). Gender specific honor codes and cultural change. *Group Processes & Intergroup Relations*, 16(3), 319-333.
- Cinthio, H. (2015). 'You go home and tell that to my dad!' Conflicting Claims and Understandings on Hymen and Virginity. *Sexuality and Culture*, 19(1), s. 172–189.
- *Coburn, A. (2011). Building social and cultural capital through learning about equality in youth work. *Journal of Youth Studies*, 14(4), 475–491.
- COWI. (2014). *Evaluering af indsatsen for at forebygge ekstremisme og radikaliserings*. København: COWI.
- Darvishpour, M., Lahdenperä, P. & Lorentz, H. (2010). Hedersrelaterad problematik i skolan – en kunskaps- och forskningsöversikt. Stockholm: Statens Offentliga Utredningar.
- De Goede, M. & Simon, S. (2013). Governing Future Radicals in Europe. *Antipode*, 45(2), 315–335.
- Dean, M. (1999). *Governmentality: Power and Rule in Modern Society*. London: Sage Publications.
- Det Kriminalpræventive Råd (2009). *Forebyggelse af Kriminalitet – fire grundbegreber*. Glostrup: DKR – Det Kriminalpræventive Råd.
- Eidhamar, L. G. (2014). Is Gayness a Test from Allah? Typologies in Muslim Stances on Homosexuality. *Islam and Christian-Muslim Relations*, 25(2), 245-266.
- *Feddes, A. R., Mann, L., & Doosje, B. (2015). Increasing self-esteem and empathy to prevent violent radicalization: a longitudinal quantitative evaluation of a resilience training focused on adolescents with a dual identity. *Journal of Applied Social Psychology*, 45(7), 400–411.
- Foucault, M. (1991). Governmentality. In Burchell, G., Gordon, C. & P. Miller (eds): *The Foucault Effect*. London: Harvester Wheatsheaf, 87-104.
- Galal, L. P. (2017). Dialogens arrangement: Når muslimer og kristne mødes. *Tidsskrift for Islamforskning*, 9(2), 48–67.
- Ghosh, R., Chan, W. Y. A., Manuel, A. & Dilimulati, M. (2017). Can education counter violent religious extremism? *Canadian Foreign Policy Journal*, 23(2), 117–133.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. London: Polity Press.
- Gielen, A. (2017). Countering Violent Extremism: A Realist Review for Assessing What Works, for Whom, in What Circumstances, and How? *Terrorism and Political Violence*, 2017, 1-19.

- Gregg, H. S. (2014). Defining and Distinguishing Secular and Religious Terrorism. *Perspectives on Terrorism*, 8(2), 36-51.
- Gundelach, P. (red.) (2011). *Små og store forandringer i Danskernes værdier siden 1981*. København: Hans Reitzels Forlag.
- Halman, L., Inglehart, R., Diez-Medrano, J., Luijckx, R., Morena, A. & Basanez, M. (2008). *Changing values and beliefs in 85 countries: Trends from the Values Surveys from 1981 to 2004*. Leiden: Brill Publishers.
- Halman, L., Sieben, I. & Zundert, M. V. (2012). *Atlas of European values - Trends and traditions at the turn of the century*. Leiden: Brill Publishers.
- *Harris-Hogan, S., Barrelle, K., & Zammit, A. (2016). What is countering violent extremism? Exploring CVE policy and practice in Australia. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression*, 8(1), 6–24.
- Hede, A. & Felding, M. (2005): *Mellem dyd og dårskab – sammenhænge i unges liv 2005*. København: Huset Mandag Morgen & Trygfonden.
- Hemmingsen, A. S. (2015). *An Introduction to the Danish Approach to Countering and Preventing Extremism and Radicalization* (DIIS Report 2015:15). København: DIIS - Danish Institute for International Studies.
- Hemmingsen, A. S & Castro, K. I. (2017). *The trouble with counter-narratives* (DIIS Report 2017:1). København: DIIS – Dansk Institut for Internationale Studier.
- *International Center for the Prevention of Crime (2015). *Preventing Radicalization: A Systematic Review*. Montreal: ICPC - International Center for the Prevention of Crime.
- Jarvis, L. & Lister, M. (2013). Disconnected Citizenship? The Impacts of Anti-Terrorism Policy on Citizenship in the UK. *Political Studies*, 61(3), 656–675.
- *Johnson-Agbakwu, C. E., Helm, T., Killawi, A., & Padela, A. I. (2014). Perceptions of obstetrical interventions and female genital cutting: Insights of men in a Somali refugee community. *Ethnicity and Health*, 19(4), 440–457.
- Karnøe, J. K. (2014). *Politisk psykologi*. Aarhus: Systime.
- Kagitcibasi, C. (2005). Value of Children and Family Change: A Three-Decade Portrait from Turkey. *Applied Psychology: An International Review*, 54(3), 317-337.
- Katzenelson, B. (1994). *Homo Socius. Grundlaget for menneskeligt samkvem*. København: Gyldendal.
- *Kirk, J. (2006). Transferring cultural knowledge and skills: Afghan teachers for Afghan students in Montreal. *Refuge*, 23(1), 45–50.
- Kleist, N. (2010). Negotiating respectable masculinity: Gender and recognition in the Somali Diaspora. *African Diaspora*, 3(2), 185–206.
- *Knox, E., Latif, A., Mohammadian, S., Malik, A. & Hussain, M. (2017). Overcoming the Fear of the “Other”: Building Trust Between British Muslims and the Wider Community. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 37(4), 470-480.

- Korteweg, A. & Yurdakul, G. (2009). Islam, gender and immigrant integration: boundary drawing in discourses on honour killing in the Netherlands and Germany. *Ethnic and Racial Studies*, 32(2), s. 218-238
- Lamb, M. & Bougher, L. (2009). How does migration affect mothers' and fathers' roles within their families? Reflections on some recent research. *Sex Roles*, 60(7), 611–614.
- Larsen, C. H. (2018). *Højreekstremismen i Danmark. Udviklingen, radikaliseringsprocesserne og håndteringen af den ekstreme højrefløj*. Rapporten er udarbejdet til Trykfonden og CERTA Intelligence & Security.
- Lien, I. L. & Schultz, J. H. (2013). Internalizing knowledge and changing attitudes to female genital cutting/mutilation. *Obstetrics and Gynecology International*, 2013, 1-10.
- *Liht, J. & Savage, S. (2013). Preventing Violent Extremism through Value Complexity: Being Muslim Being British. *Journal of Strategic Security*, 6(4), 44–66.
- Lindekilde, L. (2012). Neo-liberal governing of “radicals”: Danish radicalization prevention policies and potential iatrogenic effects. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1), 109–125.
- Lindekilde, L. (2015). Dansk forebyggelse af ekstremisme og radikalisering 2009-2014: Udviklingstendenser og fremtidige udfordringer. *Politica*, 47(3), 424-444.
- Lindekilde, L., Bertelsen, P. & Stohl, M. (2016). Who Goes, Why, and With What Effects: The Problem of Foreign Fighters from Europe. *Small Wars and Insurgencies*, 27(5), 858–877.
- Lindekilde, L. & Sedgwick, M. (2012). *Impact of Counter-Terrorism on Communities: Denmark Background Report*. London: Institute for Strategic Dialogue.
- Liversage, A. (2014). Minority ethnic men and fatherhood in a Danish context. I: *Fatherhood in the Nordic Welfare States: Comparing Care Policies and Practice*. Red. G. B. Eydal & T. Rostgaard. Bristol: Policy Press.
- Liversage, A. (2017). National strategi mod æresrelaterede konflikter – en evaluering. København: VIVE – Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd.
- Liversage, A. (2018). *Metoder i arbejdet med æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol*. København: VIVE – Det Nationale Forsknings- og Analysecenter for Velfærd.
- Liversage, A. & Jensen, T. G. (2011). *Parallelle retsopfattelser i Danmark - et kvalitativt studie af privatretlige praksisser blandt etniske minoriteter*. København: SFI – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd.
- Liversage, A. & Rytter, M. (2014). Ægteskab og Migration: Konsekvenser af de danske familiesammenføringsregler 2002-2012. *Sociologiske Studier* (5), 139-159.
- Liversage, A. & Ottosen, M. H. (2014). Changing times - Family formation processes among Turkish immigrant women and their Danish majority peers. *Journal of Comparative Family Studies*, 45(4), 459-474.
- Liversage, A. & Ottosen, M. H. (2017). Out of Touch – Understanding Post-divorce Relationships between Children and Fathers in Ethnic Minority Families. *Nordic Journal of Migration Research*, 7(1), 38-46.

- Mackie, G. (1996). Ending footbinding and infibulation: a convention account. *American Sociological Review*, 61(6), 999–1017.
- Mackie, G. & LeJeune, J. (2009). *Social dynamics of abandonment of harmful practices: a new look at the theory* (Innocenti Working Paper 2009-06 - Special Series on Social Norms and Harmful Practices). Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Maliepaard, M. & Alba, R. (2016). Cultural Integration in the Muslim Second Generation in the Netherlands: The Case of Gender Ideology. *International Migration Review*, 50(1), 70-94.
- *Mansoori-Rostam, M & Tate, C. C. (2017). Peering into the “black box” of education interventions and attitude change: Audience characteristics moderate the effectiveness...and only towards specific targets. *The Journal of Social Psychology*, 157(1), 1-15.
- Mayblin, L., Valentine, G. & Andersson, J. (2016). In the contact zone: Engineering meaningful encounters across difference through an interfaith project. *Geographical Journal*, 182(2), 213-222.
- Mayeda, D. T. & Vijaykumarm, R. (2016): A Review of the Literature on Honor-based Violence. *Sociology Compass*. 10(5), 353-363.
- McDonald, L. Z. (2011). Securing Identities, Resisting Terror: Muslim Youth Work in the UK and its Implications for Security. *Religion, State and Society*, 39(2–3), 177–189.
- Meetoo, V. & Mirza, H. S. (2007). ‘There is nothing ‘honourable’ about honour killings’: Gender, violence and the limits of multiculturalism. *Women’s Studies International Forum*, 30(3), 187-200.
- Mirza, K. S. (2018). *Æresrelaterede forbrydelser – strafferetlige perspektiver*. København: Jurist- og Økonomiforbundets Forlag.
- Mounir, G. M., Mahdy, N. H. & Fatohy, I. M. (2003). Impact of health education program about reproductive health on knowledge and attitude of female Alexandria University students. *The Journal of the Egyptian public health association*, 78(5-6), 433-466.
- Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme (2019). Ekstremistiske miljøer i Danmark: <https://stopekstremisme.dk/forebyggelsesindsats>
- *Nieuwboer, C. & van’t Rood, R. (2016). Learning language that matters. A pedagogical method to support migrant mothers without formal education experience in their social integration in Western countries. *International Journal of Intercultural Relations*, 51, 29–40.
- Osander, C. (2005). *Københavnervliv - En interviewundersøgelse med homoseksuelle med etnisk minoritetsbaggrund*. København: Landsforeningen for bøsser og lesbiske.
- Pedersen, L. (2014). *Antidemokratiske og ekstremistiske miljøer i Danmark – En kortlægning*. København: SFI – Det Nationale Forskningscenter for Velfærd.
- Peristiany, J. G. (ed.) (1965). Honour and shame: the values of Mediterranean society. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Peristiany, J. G. & Pitt-Rivers, J. (eds.). (2005). Honor and grace in anthropology. Cambridge: University Press.

- Phinney, S. J., Ong, A. & Madden, T. (2002). Cultural Values and Intergenerational Value Discrepancies in Immigrant and Non-Immigrant families. *Child Development*, 71(2), 528-539.
- Porta, D. D., & LaFree, G. (2012). Guest Editorial: Processes of radicalization and de-radicalization. *International Journal of Conflict and Violence*, 6(1), 4–10.
- Portes, A. & Rumbaut, R. G. (2001). *Legacies: the Story of the Immigrant Second Generation*. Berkeley: University of California Press.
- Pratt, M. L. (1991). Arts of the Contact Zone. *Profession*, 33–40.
- Rambøll (2018). *Videnssynthese. Kortlægning af viden om ekstremisme og viden om forebyggelse af ekstremisme*. København: Nationalt Center for Forebyggelse af Ekstremisme.
- Rapoport, D. C. (2003). The Four Waves of Rebel Terror and September 11. In Kegley, C. W. (ed): *The new global terrorism: characteristics, causes, controls*. Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 36-52.
- Ravndal, J. A. (2015). Thugs or Terrorists? A Typology of Right-Wing Terrorism and Violence in Western Europe. *Journal for Deradicalization*, 1(3), 1-38.
- *Raz, A. E. & Atar, M. (2004) Upright generations of the future – tradition and medicalization in community genetics. *Journal of Contemporary Ethnography*, 33(3), 296-322.
- Redd Barna (2005). *Til tross for tro: Beretninger om å vokse opp i isolerte trossamfunn*. Oslo: Redd Barna.
- Redd Barna (2002). *I god tro: Erfaringskonferanse om barns oppvekst i isolerte trossamfunn*. Oslo: Redd Barna.
- Regeringen (2014). *Forebyggelse af ekstremisme og radikaliseringsplan. Regeringens handlingsplan*. København: Ministeriet for Børn, Ligestilling, Integration og Sociale Forhold.
- Regeringen (2016a). *Forebyggelse og bekæmpelse af ekstremisme og radikaliseringsplan. National handlingsplan*. København: Udlændinge-, Integrations- og Boligministeriet.
- Regeringen (2016b). *Forebyggelse af æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol. National handlingsplan*. København: Udlændinge-, Integrations- og Boligministeriet.
- *Renzaho, A. M. N., Green, J., Mellor, D. & Swinburn, B. (2011). Parenting, family functioning and lifestyle in a new culture: The case of African migrants in Melbourne, Victoria, Australia. *Child and Family Social Work*, 16(2), 228–240.
- *Renzaho, A. M. N., McCabe, M. & Sainsbury, W. J. (2011). Parenting, role reversals and the preservation of cultural values among Arabic speaking migrant families in Melbourne, Australia. *International Journal of Intercultural Relations*, 35(4), 416–424.
- *Renzaho, A. M. N. & Vignjevic, S. (2011). The impact of a parenting intervention in Australia among migrants and refugees from Liberia, Sierra Leone, Congo, and Burundi: Results from the African Migrant Parenting Program. *Journal of Family Studies*, 17(1), 71–79.
- Riis, H. B. (2017). It doesn't matter if you're black or white: Negotiating identity and Danishness in intercultural dialogue meetings. *Journal of Intercultural Studies*, 38(6), 694-707.

- Rose, N. S. (1999). *Powers of Freedom: Reframing Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rose, N. S. (2008). *Politics of Life Itself. The Biomedicine, Power, and Subjectivity in the Twenty-First Century*. Woodstock: Princeton University Press.
- *Schensul, S. L., Singh, R., Schensul, J. J., Verma, R. K., Burleson, J. A. & Nastasi, B. K. (2015). Community Gender Norms Change as a Part of a Multilevel Approach to Sexual Health Among Married Women in Mumbai, India. *American Journal of Community Psychology*, 56(1–2), 57–68.
- *Scourfield, J. & Nasiruddin, Q. (2015). Religious adaptation of a parenting programme: Process evaluation of the Family Links Islamic Values course for Muslim fathers. *Child: Care, Health and Development*, 41(5), 697–703.
- Shell-Duncan, B., Hernlund, Y., Wander, K. & Moreau, A. (2010). *Contingency and Change in the Practice of Female Genital Cutting: Dynamics of Decision Making in Senegambia. Summary Report*. Seattle: University of Washington.
- Skoglund, A., Sveinall, A. T., Paulsen, M. & Lien, I. L. (2008). *Religiøse grupper og bruddprosesser – Kunnskapsstatus, erfaringer og hjelpebehov. Rapport nr 3/2008*. Oslo: Nasjonalt kunnskapssenter om vold og traumatisk stress.
- Skov Nielsen, N. (1998): *Sundhed og livsstil hos eleverne på ungdomsuddannelserne i Frederiksborg amt*. Frederiksborg: Frederiksborg Amt.
- Smolicz, J. (1981). Core values and cultural identity. *Ethnic and Racial Studies*, 4(1), 75-90.
- Social- og Integrationsministeriet (2012). *Fakta om integration - Status og udvikling*. København: Social- og Integrationsministeriet.
- Socialstyrelsen (2018). Forebyggelse og tidlig indsats: <https://vidensportal.dk/temaer/Tidlig-indsats/definition-1>
- Suárez-Orozco, C. (2006). Gendered Perspectives in Psychology: Immigrant Origin Youth. *International Migration Review*, 40(1), 165-198.
- Sundhedsstyrelsen (2005). *Terminologi: Forebyggelse, sundhedsfremme og folkesundhed*. København: Center for Forebyggelse, Sundhedsstyrelsen.
- *Thomas, P. (2010). Failed and friendless: The UK's "preventing violent extremism" programme. *British Journal of Politics and International Relations*, 12(3), 442–458.
- Tænketanken (2007). *Værdier og normer - blandt udlændinge og danskere*. København: Tænketanken om Udfordringer for Integrationsindsatsen i Danmark & Ministeriet for Flygtninge, Indvandrere og Integration.
- Udlændinge- og Integrationsministeriet (2016). Integrationskontrakt og integrationserklæring: <http://uim.dk/arbejdsomrader/Integration/integrationskontrakt-og-integrationserklaering>
- Valentine, G. (2008). Living with difference: Reflections on geographies of encounter. *Progress in Human Geography*, 32(3), 323–33.
- Valentine, G. & Sadgrove, J. (2014). Biographical Narratives of Encounter: The Significance of

- Mobility and Emplacement in Shaping Attitudes towards Difference. *Urban Studies*, 51(9), 1979–1994.
- van Mourik, K., Crone, M. R., de Wolff, M. S. & Reis, R. (2017). Parent Training Programs for Ethnic Minorities: a Meta-analysis of Adaptations and Effect. *Prevention Science*, 18(1), 95–105.
- Warring, A. (1994). *Tyskerpiger - under besættelse og retsopgør*. København: Gyldendal.
- Wilson, H. F. (2013). Learning to think differently: Diversity training and the “good encounter.” *Geoforum*, 45, 73–82.
- Wilson, H. F. (2017). On geography and encounter: Bodies, borders, and difference. *Progress in Human Geography*, 41(4), 451–471.
- World Values Survey (2015). *WVS Database*.
- Yuval-Davis, N. (1997). Women, Citizenship and Difference. *Feminist Review*, 57(1), 4-27.

Bilag 1 Litteratursøgningen

Dette bilag gennemgår i flere detaljer hvordan litteratursøgningen bag denne delrapport blev tilrettelagt.

Første runde af litteratursøgningen

Litteratursøgningen forløb i tre runder. I første runde blev der søgt i databaserne Academic Search Premier, PsycInfo og SocINDEX. Søgningen blev afgrænset til skandinavisk og engelsksproget litteratur publiceret fra 1997 til 2018. Tabellen nedenfor viser de søgeord, der blev søgt på i første runde. VIVE forventede, at disse søgeord vil give relevante resultater i form af kombinationerne af 1+2+3/4/5 eller 1+3/4/5.

Bilagstabel 1.1 Søgeord fundet i første runde

Nr.	Emne	Søgeord
1	Holdningsbearbejdelse	<i>Changing*</i> 'attitudes', 'attitudes', 'norms', 'standards', 'cultural', 'values', 'behavior', 'opinions', 'dialogue', 'knowledge', 'narratives'
2	Initiativer/programmer	'initiative', 'programme', 'State Programme', 'intervention', 'peer-to-peer', 'peer-support', 'peer**'
3	Emneområdet: æresrelaterede konflikter og negativ social kontrol	'(preventing) honour ⁵ related violence', '(preventing) social control', 'honour', 'honour culture', 'honour crimes', 'honour violence', 'honour codes', 'family honour', 'honour related', 'honour-related oppression'
4	Emneområdet: radikalisering og ekstremisme	'preventing radicalization', 'preventing extremism', 'de-radicalisation', 'Deradicalizing', 'counter-radicalisation', 'counter-extremism', 'counter-terrorism', 'radicalised', 'prevention', 'extremist ideologies', 'extremists', 'polarisation'
5	Yderligere søgeord i forhold til konteksten	'inter*', 'interfaith', 'intercultural', 'identity', 'social identity', 'group identity', 'gender'

Der fremkom i alt 408 artikler i den første søgning. Heraf blev blot to artikler inkluderet.

Af de ekskluderede artikler var en stor del studier af integrations-, asyl- og grænsepolitik i vestlige stater samt islamofobi og forholdet mellem majoritetsbefolkninger og minoritetsgrupper. En relativt stor andel af disse artikler handlede specifikt om latinske migranter i USA og integrationsproblematikker her.

Derudover havde mange artikler fokus på vold i hjemmet ("*domestic violence*"), men havde ikke specifikt fokus på æresrelaterede problematikker og negativ social kontrol eller på interventioner i forhold til holdningsbearbejdelse, hvorfor disse ligeledes blev ekskluderet. En stor del af de fremsøgte artikler viste sig endvidere at være akademiske studier af flygtnings levevilkår i flygtningelejre i forskellige afrikanske, mellemøstlige eller asiatiske lande og blev derfor ekskluderet. Inden for et helt andet felt var der en del artikler omhandlende sundhedsprojekter med fokus på stofmisbrug, HIV/Aids, mental sundhed samt PTSD hos krigsflygtninge. Disse blev heller ikke vurderet som relevante for indeværende litteraturstudie.

På baggrund af den ovenstående søgestrategi fremkom der i den første litteratursøgning kun ganske få artikler, hvor termerne 'ære' eller 'æresrelateret' blev nævnt i artiklernes titel eller abstract.

⁵ Når søgeord staves forskelligt på britisk-engelsk og på amerikansk-engelsk (fx "honour" og "honor"), indgår begge stavemåder automatisk i søgningen. Sådanne staveforskelle er derfor ikke beskrevet i gennemgangen af søgeord.

Ligeledes var der meget få artikler, hvor ordene 'holdningsændringer' eller 'initiativer' og 'metoder' indgik i titel eller abstract. Der var også kun få artikler, der omhandlede radikaliserings og ekstremisme, og hvis de gjorde, var det primært med fokus på terrorisme på et makroniveau (fx terrorforebyggende nationale politikker) og ikke på konkrete projekter/metoder til forebyggelse af radikaliserings.

Anden runde af litteratursøgningen

Efter første runde blev søgningen justeret: I den første søgning var søgefacterne baseret på specificerede søgetermer fra emneområder kombineret med emneord for holdningsbearbejdning. I anden runde blev søgningen justeret, således at søgefacterne i stedet bestod af specifikke emneord for afgrænsning af målgruppen kombineret med holdningsbearbejdning og emneord for indsatser/programmer/initiativer. Intentionen var dermed at få en bredere indsigt i emnefeltet ved at tilføje og uddybe den snævre, emneområdebaserede søgning med en mere generel søgning om holdningsbearbejdende indsatser over for målgruppen. Søgningen bidrog med flere resultater end den første, mere snævre, søgning, hvorved det samtidig blev sikret, at en større del af den potentielt relevante faglitteratur på området, der ikke blev indfanget af den snævre søgning, kom til at indgå.

Med samme afgrænsning i forhold til tidsperioder og oprindelsesland, som i den første søgning, blev der igen søgt i databaserne Academic Search Premier, PsycInfo og SocINDEX. I alt blev der fremsøgt 1.601 artikler. Heraf blev 14 artikler inkluderet.

De inkluderede artikler var studier af interventioner og metoder til holdningsbearbejdelse i relation til negativ social kontrol og æresrelaterede problemer, ekstremisme og radikaliserings samt opdragelsesnormer blandt etniske minoritetsforældre bosat i vestlige modtagerlande. De fleste af de inkluderede artikler indeholdt dog ikke den forventede kombination af 1 og 2 sammen med 3, 4 eller 5 (se tabel ovenfor), men indeholdte ofte blot en eller to af søgekategorierne. I et vist omfang blev også medtaget studier, der ikke drejer sig om konkrete indsatser, fordi de på anden måde var relevante for dette studie.

Af de artikler, vi valgte at ekskludere, var der igen mange artikler omhandlede integration af etniske minoriteter og diskrimination mod eller opfattelser af muslimer hos majoritetsbefolkninger. Her indgik ordet "*attitudes*" ofte i betydningen af majoritetsbefolkningers holdninger til ("*attitudes towards*") muslimske, ikke-vestlige minoritetsborgere, men ikke med fokus på konkrete initiativer og metoder til holdningsbearbejdelse ("*change of attitudes*").

Der var igen ganske få artikler, hvor 'ære' eller 'æresrelateret' blev direkte nævnt, ligesom 'social kontrol' kun nævnes enkelte gange. Igen fremkom der en del artikler om vold i hjemmet, men ikke i relation til æresrelaterede normer og ikke i forbindelse med evalueringer af holdningsbearbejdende metoder. Herudover var der en del artikler omhandlende land-til-by-migration i afrikanske lande og migration fra ikke-vestlige til vestlige lande. På grund af søgeordet 'intervention' var der igen mange artikler, der studerede effekten af interventioner rettet mod HIV/Aids-patienter, stofmisbrugere, rygere samt andre former for sundhedsindsatser.

Parallelt med den systematiske søgning gennemførte vi også en kædesøgning med udgangspunkt i den litteratur, der blev identificeret i den systematiske litteratursøgning. Vi diskuterede også litteratursøgningen med fagfæller, for ad den vej at lokalisere relevant litteratur.

Tredje runde af litteratursøgningen

Efter de to første runder var der som beskrevet fremkommet 16 artikler via den systematiske litteratursøgning. I litteraturlisten er disse artikler markeret med en stjerne. Heraf var nogle artikler klart relevante, mens andre kun havde mere begrænset relevans. Studierne var endvidere meget forskelligartede – de havde fx baggrund i forskellige discipliner og gjorde brug af ganske forskelligartede metoder osv.

For at forbedre litteraturgrundlaget for denne delrapport yderligere valgte VIVE derfor at inddrage flere kilder via en håndholdt søgning. Undervejs i søgeprocessen blev vi opmærksomme på, at der var visse mangler i den fremkomne litteratur, særligt i forhold til projektets fokus på forebyggelse på ekstremismeområdet. Dette var derfor et særligt fokus i den håndholdte søgning.

I den håndholdte søgning var VIVE i dialog med Center for Forebyggelse af ekstremisme, for at identificere videnskuller i forhold til ekstremismeområdet. Den håndholdte søgning ledte til identificeringen af en række nye søgeord.

Vi valgte at gennemføre endnu en systematisk søgning for at afdække, om de nye søgeord ville resultere i artikler, som vi ikke i forvejen havde identificeret. De nye søgeord faldt inden for *initiativer/programmer* og *emneområdet: radikalisering og ekstremisme*, som også indgår i bilagstabel 1.1, der lå til grund for den første runde af litteratursøgningen. De nye søgeord, der blev tilføjet til den første søgning, fremgår af bilagstabel 1.2.

Bilagstabel 1.2 Søgeord tilføjet den første søgning

Nr.	Emne	Søgeord
2	Initiativer/programmer	'Normative feedback', 'Personalized Normative Feedback', 'PNF', 'The Social Norms Approach', 'small-group norms intervention', 'the social norms model', 'Critical thinking', 'nudging'
4	Emneområdet: radikalisering og ekstremisme	'crime', 'crime prevention', 'counter-narratives', 'left-wing extremism', 'left-wing terrorism', 'right-wing extremism', 'right-wing terrorism'

I praksis gennemførte vi den oprindelige søgning med de nye søgeord og fratrak herefter de studier, som vi allerede havde screenet i den første søgning. Når vi fratrak disse studier, havde vi 790 nye studier⁶. Disse blev først screenet på abstract-niveau, og herefter blev en række studier læst på fuldtæksniveau.

Den tredje runde af de systematiske litteratursøgninger resulterede i, at fem nye artikler blev inkluderet i delrapporten. På litteraturlisten er de i alt 21 artikler fra de tre runder af systematiske søgninger markerede med stjerne. De resterende kilder er fremkommet ved håndholdte søgninger og dialog med videnspersoner på området.

⁶ En del af disse studier var fremkommet på baggrund af de oprindelige søgeord. Dette skyldes, at denne søgning blev foretaget ca. et halvt år efter den første systematiske søgning, hvorfor nye studier var blevet publiceret i denne periode.

**VIDEN I
VELFÆRD**

DET NATIONALE FORSKNINGS-
OG ANALYSECENTER FOR VELFÆRD